

VERŠOVANÉ SVEDECTVO PAVLA VAJAJA O POVODNI NA VÁHU V ROKU 1813

Marián KAMENČÍK

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Univerzita sv. Cyrila a Metoda
v Trnave,
mkamencik@gmail.com

KAMENČÍK, Marián. The Testimony of Pavol Vajaja about the Flood on the River Váh in 1813 Written in Verse. The study analyzes the literary memory of author Paul Vajaja which is called *Kratké a opravdové Wyobraženj té Powodně která se do Hornjch Zelenic w Slawné Nitranské Stolicy gsaucých Roku wnjtr psaného wewalila* which is kept in the collections of the Homeland Museum Hlohovec. The poem is not only a document of the contemporary literary culture, but it is also a valuable source of information about the historical flood on the river Váh in 1813. By analysing this poem, we can interpret flood events, their course, damage, loss of property, but also the techniques of rescue works and restoration of the buildings damaged by water. To maintain the communicative pluralism of the poem we must bear in mind its literary, aesthetic and philosophical interpretation. This poem represents within the context with other documents a valuable piece, although unknown, and contributes to the knowledge of the greatest flood on the river Váh.

Klíčové slová: povodeň; 1813; Váh; Horné Zelenice; Pavel Vajaj; rukopis

Keywords: flood; 1813; Váh; Horné Zelenice; Pavel Vajaj; manuscript

Úvod

Keď ešte neboli korytá riek regulované a neexistovala takmer žiadna vodohospodárska činnosť, tak každá obec ležiaca v blízkosti povodia riek či riečnej nivy bola z času na čas ohrozovaná povodňami. Tieto obce upravovali svoj rytmus života aj s ohľadom na povodňové riziká a zžívanie sa ľudí s prostredím svojho domova záležalo iba na tom, akú veľkú škodu im voda tú ktorú povodeň spôsobila. Ľahkou obeťou vybreženej vody z tokov sa stávali objekty priamo na nich ležiace, ako napríklad mosty a mlyny, no povodňové vlny strhávali aj samotné obydlia, zaplavovali záhrady, statky, ničili úrodu. Nebolo nezvyčajným javom, že korytá riek sa povodňami posúvali, a tak vznikali aj mnohé spory medzi obcami o hranice chotára. Uvedené situácie zasahovali celé stáročia aj obce ležiace v povodí rieky Váh.

V štúdiu si budeme podrobne všímať povodeň z konca augusta 1813, ktorá bola zdokumentovaná ako jedna z najväčších a najničivejších. Historických

správ, dokladov, dokumentov či iných písomných svedectiev o tejto povodni je viacero, no treba konštatovať, že je iba málo takých, ktoré by podávali podrobné informácie zo záznamu priamych svedectiev o jej priebehu na istom území či úseku povodia a navyše nie z každej obce dotknutej týmto nešťastím sa zachovali relevantné údaje, respektíve sa takéto údaje vôbec nevytvorili. V štúdiu sa primárne zameriame na dopad tejto povodne na obec Horné Zelenice a tiež na hlohovský región (obr. č. 1).

*Obrázok č. 1: Pohľad na rozvodnený Váh od hlohovského zámku zo začiatku 20. stor.
(foto: Vlastivedné múzeum v Hlohovci)*

Veľmi cenný dokument podrobne opisujúci začiatok, priebeh i ústup povodňovej vlny, no i záchranárske práce, podobu dobovej evakuácie a humanitárnej pomoci, a taktiež i materiálne dopady, zdravotné riziká či, dnes by sme povedali, ekologické následky vplyvu povodňového živlu zaznamenal v podobe veršovaného dokumentu priamy svedok a účastník týchto udalostí Pavel Vajaj. Vajajove faktografické verše môžeme v prvom pláne využiť ako historický zdroj informácií s vysokou výpovednou hodnotou najmä pre historickú hydrológiu, no treba ich vnímať v ich komunikačnej komplexnosti aj ako literárne dielo s uplatnením istých poetologických aspektov, aj ako výraz dobovej reflexie racionalistických filozofických učení a nositeľa špecifického svetonázorového postoja, ale tiež ako príspevok do regionálnych dejín povodia Váhu v hlohovskom regióne, konkrétne obce Horné Zelenice¹.

Na prvý pohľad sa môže zdať, že interpretácia veršovaného diela, ktoré je navyše nositeľom istých estetických kvalít, znakov dobovej básnickej normy či umeleckých výrazových vlastností a vlastná mu je aj básnická obraznosť, môže byť skresľujúca, subjektívne zaujatá alebo vo svojej výpovednej hodnote menejcenná. P. Vajaj však dokazuje, že jeho tvorivý naturel sa už v tejto fáze tvorby výrazne oslobodzuje od barokovo motivovaného videnia sveta presýteného úzkostnými

¹ Obec leží v južnej časti považského výbežku Podunajskej roviny na nive medzi Váhom a Dudváhom. Nachádza sa 7 km na juhozápad od Hlohovca.

subjektívnymi evokáciami strachu či apokalyptickými obrazmi a smeruje k uplatneniu devíz osvietenenského racionalizmu, ktorý oslobodzuje človeka od bremena ničotnosti a malosti orientáciou na jeho autonómnosť a vnútornú slobodu.² Z P. Vajaja sa stáva osvieteneský intelektuál, ktorý v intenciách racionalistickej presnosti, vecnosti, jasnosti uchopuje aj látky spracovávané vo svojich veršoch.

Pohľad na tvorbu Pavla Vajaja a jeho faktografické veršovanie

Vajajova motivácia zaznamenávať významnejšie udalosti tkvela v jeho takmer kronikársky presnej záľube evidovať a uchovávať v podobe písomných veršovaných útvarov pamäť na podstatné udalosti utvárajúce a ovplyvňujúce dejiny obce, mesta, cirkvi i krajiny, kde žil a pôsobil. Uvedený záujem o zaznamenávanie závažnejších udalostí pestoval P. Vajaj³ už počas svojho predchádzajúceho pôsobiska v obci Príbovce, kde sa stal prvým učiteľom tamojšej evanjelickej školy⁴.

Pri príležitosti posvätenia novovybudovaného príbovského chrámu sa zviditeľnil zbierkou príležitostných veršov, ktoré sústredil do rukopisného zošita s názvom *Verše pri posvätení chrámu v Príbovcich*⁵ (tento názov bol dopísaný na rukopis dodatočne zrejme redaktorom textu) z roku 1783. Začiatkom 19. storočia zvečnil atmosféru fašiangovej slávnosti v príležitostnej básni *Této Wersse říkane byly na Bale w Rakowě u Pána Justh Gabora Léta 1802*⁶ (*Této verše říkane byly na bale v Rakowě u Pána Justh Gabora léta 1802*⁷). Obe literárne rukopisné pamiatky sú umiestnené v Archíve literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine (ďalej ALU SNK). Krátky latinský záznam o zmene Vajajovho pôsobiska nachádzame v *Protokole evanjelického zboru príbovského*⁸, kde sa píše, že z Príbovciac odchádza do Hor-

² Viac pozri napr. v: TKÁČIKOVÁ, Eva. Slovenská literatúra 9. – 18. storočia. Brno : Tribun EU, 2012, s. 230-238.

³ Pavel Vajaj (tiež sa vyskytujú podoby mena Vajai, Vajay, Wajay, Wajaj), pôvodným menom Derslin/Trzslin sa narodil v obci Kopčany (okres Senica). Niektoré zdroje uvádzajú ako dátum narodenia 3. 12. 1760, iné, ako napríklad matrika zomrelých, uvádzajú rok 1761. Bol učiteľ a známy básnik – autor príležitostnej poézie. Prezentoval sa ako výborný znalec latinčiny. Jeho otec bol Michal Derslin a matka Katarína. P. Vajaj bol ženatý a mal dve deti. Svoju ženu často spomína aj vo svojich veršoch. Po štúdiách pôsobil v rokoch 1783 – 1807 ako rektor na evanjelickej škole v Príbovcich, kam prišiel z obce Jahodníky (dnes je súčasťou mesta Martin), kde vykonával funkciu preceptora (domáci učiteľ). Z Príbovciac v roku 1807 odišiel do Horných Zeleníc. Tam vo funkcii rektora nahradil Ondreja Mišoviča. Zomrel v Horných Zeleniciach 6. 7. 1838. Bol tu aj pochovaný.

⁴ Viac o Vajajovom pôsobení v Príbovcich pozri: ŽILA, Ľubomír. Škola evanjelického cirkevného zboru augsburského vyznania v Príbovcich. Príbovce : Vydal Ľubomír Žila, 2010, s. 16 a 39.

⁵ VAJAJ, Pavel: Verše pri posvätení chrámu v Príbovcich. In: Slávení Boha trůjediného. Veleslaven budiž. Uloženie: Archív literatúry a umenia, Slovenská národná knižnica (ďalej ALU SNK), MJ 317.

⁶ VAJAJ, Pavel: Této Wersse říkané byly na Bále w Rakowě u Pana Justh Gabora Léta 1802. In: IVANKA, Samuel: Verše Pavla Vajaja a Michala Schuleka. Uloženie: ALU SNK, MJ 514.

⁷ Textologický prepis názvov diel a citovaných ukážok realizujeme podľa návrhu pravidiel, ktoré spracoval Peter Liba (pozri: LIBA, Peter. Zásady pre vydávanie literárnych textov v zborníku Literárny archív. Pramene a dokumenty In: Literárny archív 1965. Martin : Matica slovenská, 1965, s. 201-208).

⁸ Protocollum ecclesiae evangel. príbovensis. Miesto uloženia: archív Evanjelického cirkevného

ných Zeleníc v Nitrianskej stolici v roku 1807. Dôkazom Vajajových literárnych aktivít a veršovníckeho talentu je aj vyjadrenie L. Paulínyho: „Vajaj bol svojho času povestným veršovníkom, ospevujúc pamätnejšie prípadnosti“⁹.

Už dva roky po príchode na hornozelenické učiteľské miesto má P. Vajaj viaceré príležitosti zúročiť svoj talent skladať verše. Píše svoju prvú skladbu z hornozelenického prostredia o prechode a pobyte vojsk protinapoleonskej koalície Hornými Zelenicami. Jej názov je *Príhody w poctiwé Obcy Horno-Zelenické Roku MDCCCIX wzniklé od PufendorFiVsa, očitého Swedka, pro budaucý památku sepsané*¹⁰ (*Príhody w poctiwé obci horno-zelenické roku MDCCCIX vzniklé od PufendorFiVsa, očitého swedka, pro budoucí památku sepsané*) z roku 1809 (obr. č. 2). V roku 1813 píše už spomínanú veršovú skladbu o povodni, ktorá je predmetom našej analýzy a nižšie sa jej budeme venovať podrobne. Ďalší Vajajov text sa viaže konečne k príjemnejšej udalosti. Po vojnových manévroch a povodňovom nešťastí sa rozhodol evanjelický cirkevný zbor postaviť v Horných Zeleniciach namiesto drevenej veže, ktorú poškodila povodeň z roku 1813, vežu murovanú, aby mohla dlhšiu dobu plniť svoju funkciu a úspešnejšie odolávať rozmarom počasia a živelným pohromám. Svedectvo o tomto zámere a jeho následnej realizácii ponúka napríklad tento úryvok z básne:

*Za dvadzet temer jeden let
pokoje poživala,
jež jak chce tak Bůh řídí svět,
a jeho ruka pravá,
povodny nás strašnou strestal
bezpečnost a pokoj prestal.*

*Faru, školu avšak predce
ve dvouh rocech vyzdvihli
tak s Boží pomoci lehce
slavy svoje pozdvihli.
Bůh svyšuje, Bůh snižuje,
tak své divy provozuje.*

*Starú školu vyvratila
museli znovu stavět
všecku obec strapila
podobné není pameť.
Po povodni, co nam treba
neměli sme ani chleba.*

*Rok tisíci osmistý¹¹ šel
k tomu ještě trinácty
když ten povodný deň prišiel,
deň srpna šest a dvadcaty
z liptovských Tatru z horňáků
Na nás tu nižších dolňáků.*

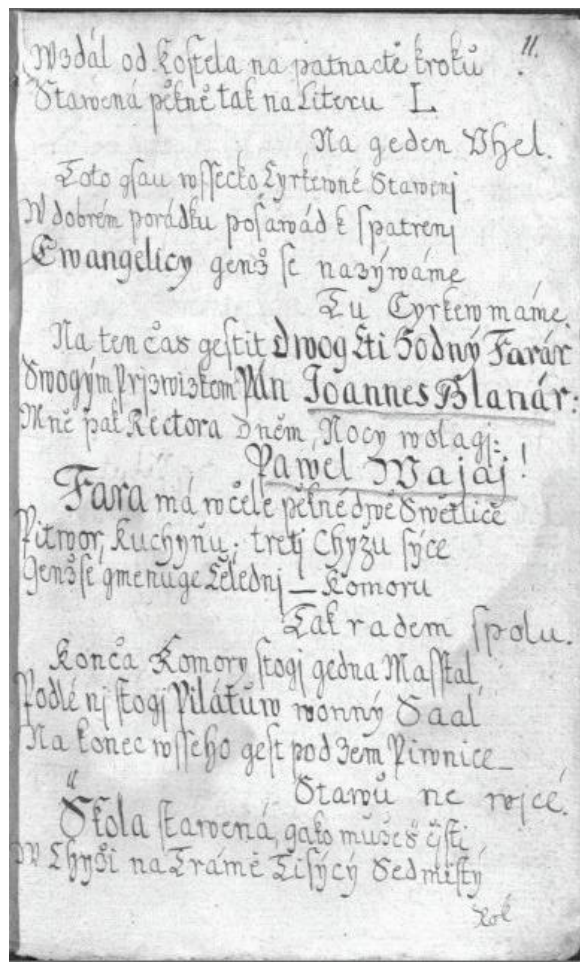
*Fara, škola není hrička
když se spravit skončila
peňezitá zásobíčka
nemalo se ztenčila,
Pak nebylo ani čaky,
vežu stavět – zbyly šmaky!*

zboru v Příbovcích.

⁹ PAULÍNÝ, Ladislav. Dejepis superintendencie nitrianskej dľa starých i novších prameňov IV. Jasenová : Redakcia cirkevných listov, 1894, s. 125.

¹⁰ VAJAJ, Pavel. *Príhody w poctiwé Obcy Horno-Zelenické Roku MDCCCIX wzniklé od PufendorFiVsa, očitého Swedka, pro budaucý památku sepsané*. Uloženie: Kabinet rukopisov, starých a vzácných tlačí, Univerzitná knižnica Bratislava, Ms 1246.

¹¹ V rukopise je znenie verša nasledujúce: „Rok tisíci sedmistý šel“ – zrejme ide o chybu záznamu, pretože z kontextu je zrejmé, že autor myslí na povodeň z 26. augusta 1813.

Obrázok č. 2: Ukážka rukopisu Pavla Vajaja z jeho veršovanej práce o prechode protinapoleonských vojsk Hornými Zelenicami.
(foto: Vlastivedné múzeum v Hlohovci)

Verše o udalostiach, peripetiách i úspechoch pri stavaní kostolnej veže ewanjelickeho chrámu sú nám známe v troch rukopisných exemplároch. Prvý rukopisný zošit je uložený v zbierkach Slovenského národného archívu v Bratislave a je súčasťou archívu rodu Zay. Jeho názov znie *Tyto werssiky o wystawenj weže ewanjelicke a. w. Horno=Zelenické w hluboké ponjženosti pokorně offeruje neyponjženejssi sluha SPisoWatel*¹² (*Tyto veršiky o vystavení veže ewanjelicke a. v. horno-zelenické v hluboké ponjženosti pokorně oferuje nejponjženejši sluha SPisoVatel*). Druhy rukopis evidujú zbierky ALU SNK¹³ v Martine a posledný tretí leží v Slovenskom národnom múzeu – Hudobnom múzeu v Bratislave.

Pri osobe hornozelenického učiteľa treba spomenúť ešte jednu literárnu pamiatku. Ide o veršovanú príležitostnú báseň s názvom *Wděčná Památka Wysoce Wažného a welmi Slowutného Muže p. Hiroš Jánoša Priwilegiátneho Městečka Fraštáku od Roku 1823 až do Roku 1827 welmi dobře zalužilého Richtáre zapsana od Prítele*

¹² V slove SPisovaVatel šifroval v podobe akronymu svoje meno (P = Pavel, V = Vajaj). Tento postup použil vo svojich textoch viackrát.

¹³ VAJAJ, Pavel: Wersse o wystawenj Weže pri Chráme Božjm Horňo-Zelenickém Ew. Aug. Wyzn. Roku wnjtr psaneho složene od SPisoWatele. *Uloženie*: ALU SNK, MJ 445.

Vprimného¹⁴ (*Vděčná památka vysoce vážného a velmi slovuťného muže p. Hiroš Jánoša privilegiátneho městečka Fraštáku od roku p. 1823 až do roku 1827 velmi dobře zasluzilého richtáre zapsana od Prítele Vprimného*), ktorá je uložená v zbierkach Vlastivedného múzea v Hlohovci a je súčasťou stálej expozície Hlohovec – feudálne mesto. Hoci doteraz prevažoval názor, podľa ktorého je autor neznámy, ostatné analýzy ukázali, že uvažovať o P. Vajajovi ako pôvodcovi textu môže byť opodstatnené.¹⁵

Literárna kultúra na dedinách ako prostriedok fixovania pamäte na rôzne udalosti

V menších obciach a na dedinách sa stávali nositeľmi a reprezentantmi prejavov kultúry predovšetkým vzdelaní jednotlivci daného spoločenstva (kňazi, učítelia, študenti, zemaní, mnísi a iní). Do skupiny takto intelektuálne založených jednotlivcov musíme zaradiť aj osobu Pavla Vajaja. Dokazujú nám to najmä jeho básnické ambície a „kronikárske“ schopnosti. Veľmi často títo vzdelanci absolvovali školskú výchovu typu „studiorum humaniorum“. Počas nej boli oboznámení so základmi poetiky a veršovania, čo im umožňovalo prostredníctvom umeleckých slovesných žánrov reflektovať kultúrno-spoločenské udalosti a javy. Z ich strany často nešlo ani tak o uplatnenie výraznej estetickej kvality, ale takouto tvorbou si osvojovali a precvičovali rôzne techniky veršovania, aby mohli básňou pozdraviť, osláviť či pripomenúť si nejakú spoločenskú alebo rodinnú udalosť. Hoci bez výraznejších básnických ambícií, často si osobovali schopnosti zaodiť tému do pôsobivého šatu rétorických a štylistických figúr, čo možno považovať za tradičný výraz aktivity dobového intelektuála a prirodzenú súčasť jeho vzdelania. Nezriedka nadobúdali tieto výtvyry podobu práve veršovaných príležitostných žánrov. Najčastejšie ich reprezentovali príležitostné básne, ktoré nemanifestovali iba autorovu veršovničku zručnosť a schopnosť naplňať text pravidlami poetických princípov, ale sústredili v sebe aj materiál faktografického charakteru. No veľkú časť tvorili aj tzv. časové básne. Miloslav Vojtech poznamenáva, že príležitostné básne vypovedajú o „kultúrnej úrovni intelektuálnych elít, o živote nielen v kultúrnych centrách či mestách, ale sú aj dokladom o pulzovaní spoločenského a kultúrneho života v slovenských mestečkách či na vidieku, sú mimoriadne cenným dokladom o živote školských a cirkevných komunít, farností, ale aj jednotlivcov“¹⁶. Stávajú sa svedectvom, ktoré so sebou nesie stopy literárneho vkusu, majú nezanedbateľnú historickú výpovednú hodnotu, dokumentujú regionálny kolorit, všímajú si kultúrnu úroveň a prispievajú k prehĺbenejšiemu poznaniu konkrétnej lokality s jej zvláštnosťami. Autori príležitostných básní sa

¹⁴ VAJAJ, Pavel: *Vděčná Památka Wysoce Wažného a velmi Slowutného Muže p. Hiroš Jánoša Priwilegiátneho Městečka Fraštáku od Roku 1823 až do Roku 1827 velmi dobře zaluzilého Richtáre zapsana od Prítele Vprimného*. Uloženie: Vlastivedné múzeum v Hlohovci, katalogizačné číslo H 1154.

¹⁵ Bližšie pozri: KAMENČÍK, Marián. Príležitostná báseň o hlohovskom richtárovi možno dielom Pavla Vajaja. In *Knižnica*, 2012, roč. 13, č. 6, s. 37-42.

¹⁶ VOJTECH, Miloslav. Bernolákovská a po česky písaná obrodenecká poézia na Slovensku ako literárnohistorický problém. In POSPÍŠIL, Ivo – ZELENKA, Miloš – ZELENKOVÁ, Anna (eds.): *Trináct let po. Trináct rokov po*. Brno: Masarykova univerzita, 2006, s. 254-255.

uisťovali svojou tvorbou o postavení v spoločenskom rebríčku a ich veršovanie bolo neodmysliteľným predpokladom udržania si tohto statusu.

Žánrami príležitostnej poézie sa napodobňovali antickí autori. Okruh tém sa pomaly rozširoval a naplňal stále aktuálnymi udalosťami. Autori v týchto básňach oslavovali úspechy svojich mecénov, svetských panovníkov, príbuzných, kolegov, šľachticov, vojvodcov, cisárov, panovnícke rody a priateľov; zdvorilo propagovali najbližšie intelektuálne okolie, pripomínali si jubileá v živote konkrétnych ľudí, gratulovali k sviatkom a výročiam, vyjadrovali smútok nad stratou blízkej alebo spoločensky významnej osoby, vyslovovali sa k miestnym udalostiam nielen historického, ale aj politického, filozofického alebo náboženského charakteru.

V časti príležitostných žánrov, pre ktoré sa vžilo označenie časové básne, resp. piesne, sa objavuje spracovanie aj takých udalostí ako napríklad najrozmanitejšie živelné pohromy, prírodné úkazy, vojnové udalosti, povstania, revolúcie a iné. Uvedené skutočnosti majú podstatný vplyv na interpretáciu týchto literárnych pamiatok pre súčasné vedecké portfólio. Pozorujeme potom postupné osvojovanie si interpretačných postupov, ktoré viac prihliadajú „na poznávacie, než na estetické funkcie textu – na opisované fakty, osoby, situácie, deje, región, jazyk diela“ a náležite si uvedomujú, že „spomedzi nich je dôležitý najmä prínos k rozšíreniu doterajších poznatkov o dobe a ponuka informácií umožňujúcich nanovo interpretovať historické súvislosti.“¹⁷ M. Vojtech na margo faktografickej informačnej nasýtenosti zdôrazňuje, že „tento typ poézie má nielen svoju literárnohistorickú hodnotu, ale aj hodnotu etnografickú, či všeobecne povedané, hodnotu historického prameňa a je integrálnou súčasťou dobového recepčného horizontu“¹⁸.

Osvietenský spisovateľ Bohuslav Tablic v kapitole *Reflexie o veršovcoch 18. storočia a o cene ich piesní* (tretí diel 1809) zo svojho historiografického diela *Paměti česko-slovenských básníků, aneb veršovců* konštatuje, že pre slovenských veršovcov nepostačovala úzko vymedzená paradigma (najmä orientácia na duchovnú poéziu), ale bolo potrebné otvoriť priestor „pre príčinnosť všetkých“. Z tohto dôvodu „voľaktorí učení Slováci popúšťali uzdu svojmu duchu a podobrali sa na iné poetické práce, želajúc si, aby nielen srdce bolo naplnené vrúcnu citlivosťou a vedené bolo k Bohu, ale aby aj ľudský rozum bol osvietený užitočným poznaním svetských vecí“¹⁹. Smerom k „iným poetickým prácam“ a orientáciou k poznávaniu „svetských vecí“ inklinoval aj P. Vajaj, čoho dokladom sú práve jeho dokumentarizujúce veršované práce.

Naznačenú veršovnícku polohu objasňuje aj dobové chápanie pojmu „spisovateľ/spisovateľ“, ktorým P. Vajaj sám seba tituluje napríklad v básni, ktorej názov uvedieme v plnom znení *Verše o vystavení veže pri chráme božím horno-zelenic-kém ev. aug. vyzn. roku vnítr psaneho složene od sPisoVatele*. Z literárnohistorického

¹⁷ JÓNÁSOVÁ, Anna. Rukopisná pohrebná báseň z roku 1753. In Knížnica, 2010, roč. 11, č. 8, s. 34.

¹⁸ VOJTECH, ref. 16, s. 255.

¹⁹ TABLIC, Bohuslav. Paměti česko-slovenských básníkův alebo veršovcov, ktorí sa alebo v Uhorsku narodili, alebo aspoň v Uhorsku žili (1806, 1807, 1809, 1812). Bratislava : Slovenský Tatran, 2000, s. 165.

hľadiska stotožňuje T. Vráblová pojem „spisovateľ“ s pojmom „skribent“, pričom nestráca zo zreteľa práve fungovanie tohto inštitútu v skúmanom období. Skribent „predstavoval nielen autora, ale aj sprostredkovateľa vzdelanosti, učenia, učiteľa, človeka šíriaceho osvetu“, často sa k nim zaraďovali „tí, ktorí píšu o historických udalostiach“²⁰, a tým nielen informovali, ale najmä pozdvihovali kultúrno-duchovnú úroveň prostredia, v ktorom žili a z ktorého pochádzali. P. Vajaj si zrejme takto potvrdzoval štatút príslušnosti k vrstve inteligencie, čo zároveň považoval za veľkú zodpovednosť voči viackrát vyslovenému záväzku pravdivo zaznamenávať závažné spoločensko-politické, historické i kultúrno-náboženské udalosti, ktorých bol priamym svedkom. Práve preto v jednej zo svojich skladieb uvádza akési motto vlastného postoja k relevantnosti písmom zaznamenaných informácií: „Slovo sem tam se rozchodí, / písmo k jistotě přivodí.“²¹ Fixáciu udalostí viazanou formou (veršom) vo svojom podaní považoval za rovnako dôveryhodný zdroj informácií ako napríklad kronikársky zápis.

Uvedený záujem skladateľov básní aj o spracovávanie takpovediac vecných či faktografických tém²², ale i tém s priamou referenčnou väzbou na reálne javy, potom celkom prirodzene nemohol obísť ani také udalosti, ako napríklad živelné pohromy (zemetrasenia, požiare, povodne, víchrice). V uvedenej rovine sa už dostávame k žánrom príležitostnej lyriky i epiky²³, ktoré možno pomenovať ako časovú poéziu, pretože viac ako nadčasové otázky morálky, náboženstva či zmyslu života riešia udalosti viažuce sa ku konkrétnemu času.

Príčina prírodných katastrof v najdokonalejšom zo všetkých svetov – filozofické zdôvodnenie

Nás bude zaujímať veršovaný historický zápis na spôsob kroniky, resp. denníka, ktorý zároveň môžeme považovať za príležitostnú časovú skladbu s názvom *Kratké a opravdové Wyobraženj té Powodně která se do Hornjch Zelenic w Slawné Nitranské Stolicy gsaucých Roku wnjtr psaného wewalila* (*Kratké a opravdové vyobrazení té povodně která se do Horních Zelenic v slavné Nitranské stolici jsoucích roku vnítr psaného vevalila*) pravdepodobne z roku 1813. Z rukopisu sú doteraz známe dva exempláre – jeden je uložený v zbierkach Vlastivedného múzea v Hlohovci²⁴ a druhý

²⁰ VRÁBLOVÁ, Timotea. Projekt rozvoja „jazyka a vzdelanosti“ v Starých novinách literního umění. In Slovenská literatúra, 2004, roč. 51, č. 4, s. 278.

²¹ VAJAJ, ref. 13.

²² B. Tablic uvádza krátky menoslov autorov, ktorí využívali veršovú formu aj pre vecné témy, ba i učebné látky. „Preto sa Matej Markovic starší usiloval opísať veršom celé učebné predmety, napr. cirkevnú históriu, zemepis a uhorskú kroniku, Pavel Doležal históriu Lutherovu a reformáciu. Preto Ondrej Škultéty a Pavel Tešlák spievali vo veršoch chvály na slovenskú reč, tamten v predhovore k Markovicovej Histórii cirkevnej, tento v Kramériových novinách. Ján Čerňanský sa usiloval opísať lisabonské zemetrasenie, Pavel Doležal podať v krátkosti celý obsah Písma v rýmoch; tento posledný kázal deti učiť vo veršoch“ (TABLIC, ref. 19, s. 165).

²³ Porovnaj: BRTÁŇOVÁ, Erika. Niekoľko poznámok k časovej veršovanej skladbe Mateja Markoviča st. In Na margo staršej literatúry. Zo žánrovej problematiky 11. – 18. storočia. Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2012, s. 61.

²⁴ VAJAJ, Pavel. Krátičké a Opravdové Wyobraženj té Powodně která se do Hornjch Zelenic w Slawné Nitranské Stolicy gsaucých Roku wnjtr psaného wewalila. Uloženie: Vlastivedne mú-

v ALU SNK v Martine²⁵. O sprístupnenie predmetného textu širšej verejnosti sa zaslúžili ešte v roku 1913 Miloš Šimko²⁶ pri príležitosti stého výročia povodne, ďalej Blažena Horváthová vo svojej monografii o historických povodniach na Slovensku *Povodeň to nie je len veľká voda* (2003)²⁷ a kratším výberom aj Marián Kamenčík v monografii o živote a tvorbe Pavla Vajaja (2013)²⁸. Zatiaľ, čo prví dvaja bádatelia ponúkajú čitateľom transliteračný prepis, tak posledný sa podujal podať verše v textologicky upravenej podobe²⁹. Je zrejmé, že každý z uvedených autorov mal iný zámer pri zverejňovaní textu, čo vypovedá už o vyššie artikulovanej potrebe vnímania jeho komunikačného rozsahu so zreteľom na rôzne oblasti výskumu. Verše však neboli takmer vôbec komentované a interpretované. Pri prvom i druhom prepise sa ich vydavatelia obmedzili na údaje v zmysle edičnej poznámky, resp. veľmi skromnom zhodnotení (aj z rozsahových dôvodov), akoby ich podávali s vierou, že všetko podstatné povedia samé. Literárna pamiatka si však zaslúži komplexné interpretačné uchopenie, ktoré chceme ponúknuť ako výzvu i inšpiráciu pre ďalší výskum.

Pred samotným veršovaným textom opisu povodne nás autor najprv v latinčine a hneď vzápätí v slovakizovanej češtine oboznamuje s postavou Panglosa Philosophusa Gallusa (Panglos, mudrc francúzsky), čím upozorňuje na zaujímavú súvislosť s románom Francois Voltaira *Candide*, kde spomínaný Panglos vystupuje ako jedna z hlavných postáv. Uvedený metatextový odkaz nie je iba

zeum v Hlohovci. Bez katalogizačného čísla. Rukopis pravdepodobne vznikol už v roku 1813, pretože na poslednom liste rukopisu sú uvedené krátke údaje o živote autora končiace práve spomínaným rokom a druhý rukopis je uložený v zbierkach ALU SNK v Martine.

²⁵ VAJAJ, Pavel. Krátké a Oprawdové Wyobraženj té Powodně která se do Hornjch Zelenic w Slawné Nitranské Stolicy gsaucých Roku wnjtr psaného wewalila. Toto Wyobrazenj oné straslívé Powodně we Werssich Alexandrjnskych wyobrazil Pawel Trsliny, gináčeg Vajaj rečený Hornjch Zelenj Školnj Učitel. In IVANKA, Samuel. Verše Pavla Vajaja a Michala Schuleka. Uloženie: ALU SNK, MJ 514.

²⁶ Dr. Miloš Šimko uvádza prepis veršov krátkou orientačnou poznámkou s názvom Opis povodne, kde nájdeme údaje edičného charakteru, ktoré zoznamujú čitateľa s pôvodom rukopisu, jeho umiestnením, počtom veršov, typom písma atď. V krátkosti objasňuje udalosť, ktorá motivovala P. Vajaja napísať toto dielo a uvádza aj dopad povodne na obec Horné Zelenice a blízke okolie. Za touto poznámkou nasleduje samotný prepis, ktorý je rozdelený na dve časti. Druhá časť prepisu rukopisu uvádza titul Opis povodne, ktorá bola roku 1813 na Považí. Viac pozri: ŠIMKO, Miloš (ed.). VAJAJ, Pavel: Krátké a Oprawdové Wyobraženj té Powodně která se do Hornjch Zelenic w Slawné Nitranské Stolicy Gsaucých Roku wnjtr psaného wewalila. In Časopis muzeálnej slovenskej spoločnosti, 1913, roč. XVI, č. 1, s. 4-18 a 39-41. Vydanie básne medzi odbornou verejnosťou zrejme nezarezovalo, pretože v súvislosti s možnosťou jej interpretácie odborníkmi na historickú hydrológiu sa objavuje záujem o toto dielo iba v ostatných niekoľko rokoch.

²⁷ Pozri: HORVÁTHOVÁ, Blažena. VAJAJ, Pavel: Krátké a Oprawdové Wyobraženj té Powodně která se do Hornjch Zelenic w Slawné Nitranské Stolicy gsaucých Roku wnjtr psaného wewalila. In *Povodeň to nie je len veľká voda*. Bratislava : VEDA Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2003, s. 120-140.

²⁸ Pozri: KAMENČÍK, Marián. VAJAJ, Pavel: Krátké a opravdové vyobrazení té povodně, která se do Horních Zelenic w slawné Nitranské stolici jsoucích roku wnjtr psaného wevalila (Ukážky z prác Pavla Vajaja so vzťahom k Horným Zeleniciam). In Pavel Vajaj (1761 – 1838). Živý odkaz učiteľa z Horných Zelenic. Hlohovec – Horné Zelenice : Ex libris ad personam Hlohovec – Evanjelický a. v. cirkevný zbor v Horných Zeleniciach – obec Horné Zelenice, 2013, s. 67-70.

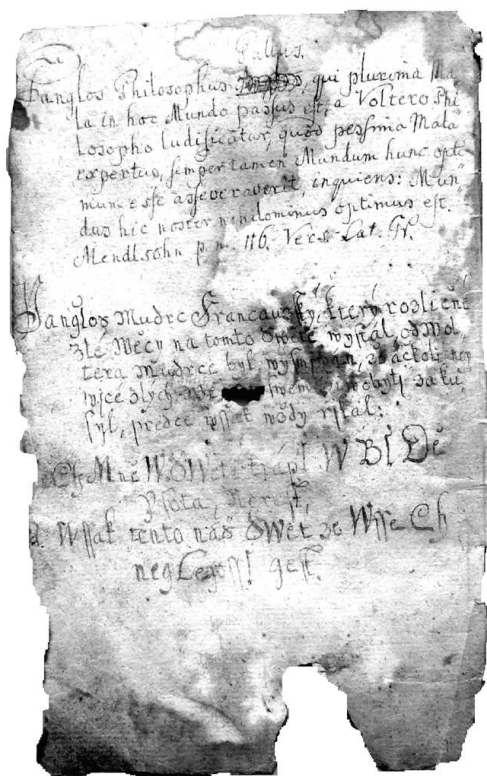
²⁹ Na tomto mieste iba upozorňujeme, že nám absentuje či už kritické alebo aspoň čitateľské vydanie Vajajovho textu o povodni. V súvislosti s ďalšími jeho textami je situácia rovnaká.

figurálnym presunom postavy z textu do textu, ale ukrýva v sebe aj filozofickú, respektíve svetonázorovú motiváciu, ktorá viedla P. Vajaju napísať svoje verše. Uvádzame znenie tohto krátkeho textu v slovakizovanej češtine:

Panglos, mudrc francouzský, který rozličné zlé věci na tomto světě vystál, od Voltera, mudrce, byl vysmíván, že ačkoli nejvíce zlých věcí ve svém živobytí zakúsil, predce však vždy říkal:

*NeCh Mně W sWětě trapI W bIDě psota, nerest,
a Wšak tento náš sWet ze WšeCh nejLepšI jest!*³⁰

Panglosovo svetonázorové motto uvedené v dvojverší je zároveň aj chronogramom³¹ (obr. č. 3), čiže ide o slovo alebo skupinu slov, respektíve v našom prípade verše (dvojveršie), ktorých zvýraznené písmená (sú napísané veľkými literami) zodpovedajú rímskym čísliciam a ich súčtom získame rok udalosti, ku ktorej sa chronogram vzťahuje (v našom prípade ide o rok povodne).

Obrázok č. 3: Ukážka Vajajovho rukopisu o povodni, kde spomína filozofa Panglosa. (foto: Vlastivedné múzeum v Hlohovci)

³⁰ Pri čítaní chronogramu nemôžeme dôsledne uplatniť zvolené textologické pravidlá prepisu textu, pretože po zjednodušení grafémy „W“ na „V“ by súčet hodnôt rímskych číslic neuvádzal rok 1813. Z tohto dôvodu ponechávame grafémy, kde sa rímske číslice objavujú v pôvodnej podobe. Grafému „W“ musíme pokladať za dve rímske číslice „V“ ($V + V / 5 + 5 /$), teda platí pri nich výsledný súčet s hodnotou 10 (uvedenú techniku sčítania pri chronogramoch pozri v: OLEXÁK, Peter. Čo je chronogram? Ružomberok : Verbum, 2012, s. 25). Týmto spôsobom sčítania všetkých číselných hodnôt sa dopracujeme k roku 1813.

³¹ Pozri: VLAŠÍN, Štěpán et al. Slovník literární teorie. Praha : Československý spisovatel, 1977, s. 146.

Vráťme sa k Voltairovmu románu *Candide* a pokúsime sa zdôvodniť, prečo sa P. Vajaj naň odvoláva. V priebehu celého svojho románu Voltaire vedie prostredníctvom postáv svojho diela virtuálnu polemiku s názorom nemeckého filozofa Gottfrieda Wilhelma Leibniza „o následkoch a príčinách tohto najlepšieho zo všetkých možných svetov, o pôvode zla, o prirodzenosti duše a o vopred určenej harmónii“³². Leibnitz tieto názory prináša vo svojom filozofickom diele *Theodicea* (1710), kde ponúka vysvetlenie optimistického charakteru predurčenej (vopred stanovenej) harmónie (*harmonia praestabilita* – je to niečo, čo v našom svete vládne a čo nám odkázal samotný boh), prostredníctvom ktorej sa vyrovnáva s existenciou zla vo svete. Leibnitz je presvedčený, že pri stvorení boh stvoril najlepší z možných svetov, čo plynie priamo z jeho podstaty: „Bůh uskutečňuje najlepší plán, ktorý vybral medzi všetkými možnými idejmi vesmíru.“³³ Ďalej argumentuje, že keby nebol tento svet najlepší, keby existoval nejaký lepší svet, nemohol by boh tento svet buď poznať (čo by odporovalo jeho vševědúcnosti), alebo by ho nedokázal stvoriť (čo by odporovalo jeho všemohúcnosti) alebo ho nechcel stvoriť (čo by však odporovalo jeho neskonalej добрôte). Problém vzniká vtedy, keď sa pýtame na to, ako je možné, že v tomto najlepšom svete je možného toľko utrpenia, nedokonalosti a hriechu. Odpovedať na tieto otázky má podať práve Leibnitzove učenie *theodicea*.³⁴

Na uvedený filozofický koncept reaguje práve Voltaire svojím románom. Priamym podnetom polemického výstupu sa mu stalo veľké lisabonské zemetrasenie z roku 1755³⁵, ktoré si vyžiadalo 30 000 ľudských obetí a nekonvenovalo s Leibni-

³² VOLTAIRE. *Candide*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1951, s. 178.

³³ LEIBNITZ, Gottfried Wilhelm. *Theodicea. Pojednání o dobrotě Boha, svobodě člověka a původu zla*. Praha : OIKOYMENH, 2004, s. 183.

³⁴ Bližšie pozri napr.: STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filozofie*. Praha : Zvon, České katolické nakladatelství, 1996, s. 246.

³⁵ Odozvu na toto nešťastie nachádzame aj v tvorbe slovenských autorov. Spomínanú udalosť podrobne opísal vo veršoch napríklad Ján Čerňanský. Jeho báseň *Žalostné vypsání pádu a vyvrátení města Lizabony (1756)* je na rozdiel od Vajajovho textu ešte výrazne ovplyvnené barokovou poetikou, kde človek znáša útrapy a prikorá za svoj hriešny život, ktorý by mal prežiť v bázni a mravnosti. Centrálnym motívom básne je motív pokánia, ako prevencie pred ďalším možným nešťastím (pozri: BRTÁŇOVÁ, Erika. *Každodenná zbožnosť v literárnom spracovaní Mateja Boda a Jána Čerňanského*. ref. 23, s. 76-85). Svedčia o tom napríklad verše zo záveru básne:

*Když jedno zlé mine, hned druhé nastane,
tam bída nad bídu nikdy nepřestane!
Máš tedy, človče, vždy na to mysliti
a pravé pokání za času činiti;
máš přestati zlého, hříchu litovati,
u Boha pro Krista milosti hledati
Jestli v pravé víře budeš zůstávati
a v tom milování statečně tvoati,*

*nelekej se smrti, kdykoli by přišla
byť by z tvého těla duše náhle vyšla,
byť bys skrz povodeň, oheň měl zemříti,
neb země třesením z toho světa zjíti,
všecko bude dobře, podle vůle boží,
nebo na tě čeká to nebeské zboží,
shromáždí Bůh tvůj prach v onen poslední den,
a tak budeš s duší i s tělem oslaven,*

(ČERŇANSKÝ, Ján. *Žalostné vypsání pádu a vyvrátení města Lizabony /1756/*. In MIŠIANIK, Ján (ed.). *Antológia staršej slovenskej literatúry*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 1981, s. 425). Nebolo teda prekvapujúcou praxou, že veršovci zaznamenávali tragické udalosti rôzneho charakteru v podobe básnických prejavov časového charakteru. Táto línia tvorby má v dejinách literatúry svoje špecifické miesto a tradíciu, na ktorú nadväzuje aj Va-

tzovým optimistickým videním dokonalosti sveta. Celé románové dielo *Candide* je mozaikou dobrodružných epizód zviazaných motívom putovania zemeguľou, počas ktorého sa hrdinovia dostávajú do najbizarnejších situácií, dramatických kolízií a kritických momentov, pričom im vždy ide o život. Línia jednotlivých epizód vypovedá o mnohých krutostiach, vojnách, živelných pohromách, hladomoroch, nešťastiach, popravách a rozmanitých tragických udalostiach, ktoré ukazujú veľkosť zla a hriechu na svete. Z tejto pozície často vyslovuje Voltaire ústami Candida pochybnosti o „najlepšom svete“, ktorému v duchu leibnitzovskej filozofickej artikulácie sekundoval filozof Panglos, majúci odpoveď na každú otázku či výčitku proti dokonalosti sveta. Panglosova logika je v tomto veľmi jednoduchá, voltairovsky skarikovaná a vychádza z premisy, že každý stav dobra je výsledkom predchádzajúcich udalostí, ktoré mohli byť aj zlé – keby ich však nebolo, nedosiahlo by sa aktuálne („vyššie“) dobro. Názorne to ilustruje nasledujúci úryvok z románu: „Nuž teda, milý Panglos,‘ opýtal sa ho Candide, ‚keď vás vešali, pitvali, v kolese lámali a keď ste veslovali na galejach, mysleli ste vždy, že na svete je to všetko najlepšie?‘ ‚Som stále tej istej mienky ako predtým,‘ odpovedal Panglos, pretože, koniec koncov, som filozof: nesluší sa, aby som odvolal svoje slovo, pretože i Leibnitz nemôže nemať pravdu a pretože i vopred určená harmónia je najkrajšou vecou na svete, práve tak ako plnosť a subtilná hmota“³⁶.

Objasnenie Vajajovho odvolávania sa na Voltaira a obhajoba Panglosovho optimizmu má viacero dôvodov s ohľadom na nami skúmanú báseň. Jedným z nich je doklad toho, že P. Vajaj poznal dobové filozofické názory a snažil sa ich aj diskurzívne vnímať a reagovať na ne, bol teda učencom svoj doby v zmysle tradícií nášho osvietenského racionalizmu. Ďalším dôvodom, pre nás podstatnejším, je fakt, že dômyselné prihlásenie sa k Leibnitzovmu názoru o najlepšom z možných svetov³⁷ obhajuje jeho učenie na pozadí odohrávajúcej sa povodňovej tragédie,

jajov text o povodni na Váhu. V tejto súvislosti ilustračne spomeňme ešte prácu Štefana Korbeľa Pametné premyšlování o stašlivém zemetresení, v kterémž obzvlášte to slavné a spanilé mesto Komárno nadmír velice zbedováno a slávy své pozbaveno jest... Anno 1763 (pozri: MIŠIANIK, ref. 35, s. 426-437), ktorú môžeme zaradiť do rovnakého typu literárnej spisby ako práce P. Vajaja.

³⁶ VOLTAIRE, ref. 32, s. 171.

³⁷ Leibnitzove filozofické vysvetlenie najlepšieho sveta zo všetkých možných bolo predmetom kritickej recepcie aj popredných slovenských osvietenských mysliteľov. Medzi najznámejšiu reakciu na tento koncept patrí spis Jána Feješa *De mundo optimo non optimo* (O svete najlepšom, a nie najlepšom, 1811). Vyjadril sa v ňom proti názorom, ktoré zastával G. W. Leibnitz argumentáciou, že „boží um, v ktorom sa nič neobjaví ako možné, čo by zároveň nebolo aj najlepšie, ak, ako vravia, zvolil z mnohých možných svetov tento ako najlepší, treba sa domnievať, že ostatné považoval za menej dobré. V božom ume sa teda zjavilo niečo nedokonalé, alebo nedokonalejšie ako tento svet, ale určite niečo možné, hoci nedokonalé. (...) A tak boh nemohol vybrať tento svet, pretože je lepší ako ostatné, alebo najlepší spomedzi všetkých možných, ale preto, lebo je najvhodnejší pre svoj cieľ, stanovený slobodnou vôľou a múdrosťou“ (FEJEŠ, Ján. *O svete najlepšom a nie najlepšom*. In *Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení do roku 1848*. Praha : Nakladatelství Svoboda, 1981, s. 354). Tento fakt svedčí o diferencovanom postoji slovenských vzdelancov k vplyvom európskej filozofie. Napriek presvedčivej Feješovej argumentácii je nesporné, že v slovenskom filozofickom kontexte fungovala v tejto oblasti pluralita názorov. Odozvou na uvedený stav je aj už spomínaná Vajajova poézia popretkávaná osvietenskými myšlienkami, ktoré však s Leibnitzovým filozofickým názorom konvenovali.

ktorá zasiahla považské obce koncom augusta v roku 1813. P. Vajaj neponúka iba informáciu o tejto krízovej udalosti, ale podáva (najmä v úvode a na záver) aj jej filozofické vysvetlenie v povzbudzujúcom duchu. Pre ľudí zasiahnutých povodňovou vlnou to isto bol jeden z impulzov, ktorý im mal poskytnúť psychickú i morálnu vzpruhu. Práve toto nasledujúce/budúce „dobro“, ktoré vidí v potenciáli ľudí, má P. Vajaj ako osvietenec na mysli, keď uvádza spravodlivý kolobeh života dedín, miest, krajiny. Vo veršoch hovorí, že tam, kde kedysi stáli zámky, sú dnes polia a pastviny a tam, kde boli púšte, vzniknú na druhý deň bohaté mestá a obce. V tomto prirodzenom zákone akýchsi civilizačných premien nachádza spravodlivosť sveta.

Osvietenský človek bol už tvorom činorodým, aktívnym, produktívnym. Osvietenská filozofia a životný ideál novej doby odkladali barokovú poetiku, ktorá mala rada „zavreté priestory, chrámy, tymianom dýchajúce, dvorany, sviecami a parfumom voňajúce, a na dedinách kozuby“. „Lkajúce“, „dychčiacce“ a „stonajúce“ tóny ozývajúce sa z barokového prítmnia vystriedala triednosť a jasnosť osvieteného dňa, ktorý „vyhnal ľudí na voľný vzduch, na slnce, do prírody“³⁸, inicioval ho k produktívnej práci. Preto ani takýto nešťastný zásah osudu nemôže nadhlo paralyzovať ľudskú aktivitu. Dozvedáme sa to aj z neskorších Vajajových prác, kde je doložené, že obyvatelia obce Horné Zelenice zomkli svoje sily spoločne s predstaviteľmi cirkevnej vrchnosti, podporovateľmi cirkevného zboru, vlastníkmi panstva i ďalšími urodzenými osobnosťami z blízkeho okolia (najmä teda evanjelického vierovyznania) a začali po povodňových škodách budovať niektoré objekty obce nanovo. Už sme spomínali jeho rukopis z roku 1820, kde zveršoval udalosti opisujúce stavby novej evanjelickej školy a fary, murovanej veže pri evanjelickom chráme v Horných Zeleniciach, múrov a ciest, ktoré boli poničené mohutnou povodňou. Hoci je báseň oslavou spoločnej práce a nezlomnosti ľudskej vôle v lepšom živote, takémuto videniu životného optimizmu predchádzalo uvedenie ničivých dôsledkov povodne s celou radou výstrah, ako sa pred nimi brániť – ešte stále bola na prvom mieste Božia pomoc, no už sa spoliehal aj na prácu a tvorivé rácie človeka.

V čase, keď hlohovský región zasiahla spomínaná povodeň, pôsobil v meste ako kaplán aj najvýznamnejší bernolákovský básnik Ján Hollý. Osobná skúsenosť s vodným žvlom sa ho dotkla natoľko, že sa ju pokúsil vyjadriť prostredníctvom dvoch básní nazvaných rovnako *Na památku strašlivej povodně Váhu dňa 26. srpna roku 1813*³⁹. Zatiaľ, čo Hollého zachytenie atmosféry je konotatívnejšie a esteticky

³⁸ KRČMÉRY, Štefan. Dejiny literatúry slovenskej II. Bratislava : Tatran, 1976, 419 s.

³⁹ Svoje nábožné piesne sústredil J. Hollý najprv do zbierky *Katolíckí spevník I* z roku 1842, ktoré napísal časomerným veršovým systémom bez nápevov („nót a melódií“). Spevník obsahoval 222 piesní a sa stal knižnou duchovnou poéziou. Neskôr si autor uvedomil, že časomerný veršový systém nie je vhodný pre liturgické účely, preto sa rozhodol vytvoriť nový spevník v „ľudovejšej“ forme, ktorú realizoval v sylabickom veršovom systéme. Stalo sa tak o štyri roky neskôr (1846), keď dokončil zbierku 262 rýmovaných básní s názvom *Katolíckí spevník II*. Preto jestvujú aj dve verzie piesní tematizujúcich rovnakú udalosť a sú súčasťou oddielu piesní používaných „v rozličných Časoch a potrebách“.

pôsobivejšie, tak P. Vajaj sa sústreďí predovšetkým na faktografickú presnosť, podrobnú deskripciu a vecnú obsažnosť.

Prehľad najväčších známych povodní na Váhu v Hlohovci a jeho okolí

Povodne na rieke Váh⁴⁰ v hlohovskom regióne (obr. č. 4) sú zaznamenané už od stredoveku. Mohutná povodeň z roku 1291 zničila stredoveký hrádok za nie-

(HOLLÝ, Ján. Dielo Jána Hollého. *Sväzok IX. Katolíckí spevník I.* Trnava : Spolok sv. Vojtecha, 1950, č. 212.)

Zvíšme nábožní k ňebu spev, na hroznú
V srdci mislíci povodeň, čo v d'ňešni
Ňekdi d'ěň zbehlá s pohromú na bídnych
Prišla Važancov.

Prebranim ťažké sa pretrhli mračna
Oblakom, častí naporád sa z hrozním
Lél zvukem príval; sama zem na víšku
Zdvíhala prúdi.

Váh tak ohromním a na toľko zmohlím
Ňestačil vodstvám, presahlími ven sa
Brehmi rúťici okolí a ňízké
Údoľi zavrel.

Žehnaní tenkrát na polách všech úrod
Dostatek pobral, dopadľú na pastvách
Lichvu uchváťil; ba ľudí ňemálo
Vlnmi zatápal.

Premnohé zrúcal v d'ed'ínách a mestách
Bidla, plodnejším zrobenú unášal
Zem rolám, spustlosť a d'ívú na vókol
Hrózu ňechával.

Ďňes pre ten prípad ročitú konáme
Túto nábožnosť, pri kerėj ňebeski
Otče, najvišší všehomíra správče
Vrúčne prosíme:

Tvoj abis' hodní veľiké pre množstvo
Hríchov odvráťil hňev, a nás budúčne
Vždicki od rovněj zachoval ňedotklích
Váhu povodňe.

(HOLLÝ, Ján. Dielo Jána Hollého. *Sväzok X. Katolíckí spevník II.* Trnava : Spolok sv. Vojtecha, 1950, č. 251.)

1.
Bože na najviššém tróne sed'íci,
Ňebo, zem a vodi stále ríd'íci,
Nábožní hlas k ťebe d'ňes podvíháme,
Keď si zlú povodeň pripomínáme,

2.
Která na Važancov sa privalila,
A prevel'kú bídu jím spôsobila.
Príval z mračen hučal, zem sa strásala,
A pohnuté prúdi hore zdvíhala.

3.
Váh brehama toľkím vodám ňestačil,
Na verejné pola vsťekľe sa točil.
Úroda a lichva bola pobraná,
Ňejedna osada celkom zrúcaná.

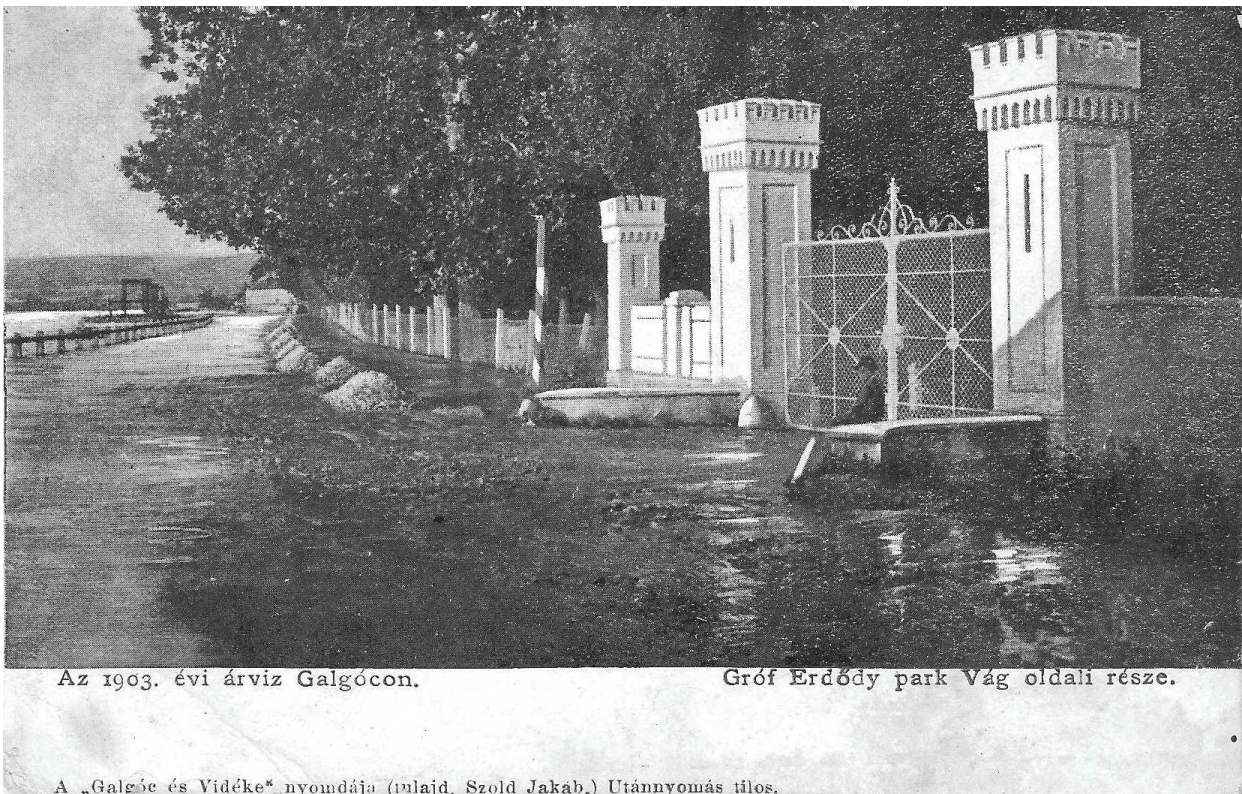
4.
Luďé od hrozného strachu zmrťvení
Na víškách hľedali svoje spaseňi.
Vodi sa kam d'álej vác rozmáhali,
Tak že rozd'ílu Váh a zem ňemali.

5.
Vókol všeco skázu náramnú bralo,
Pomstvu hňevních ňebes oznamovalo.
Ďňes preto ročitú poctu konáme,
Pri kerėj ťa, Bože, vrúčne žádáme:

6.
Abis' milostnú tvár nám ukazoval,
Podobnú povodňú hňev ňevil'ěval;
Neb si sám Noéma ráčil uistiť,
Že ňechčeš potopu na svet dopustiť.

⁴⁰ Váh ako najdlhšia slovenská rieka má špecifické postavenie aj pre historickú hydrológiu. Jej tok pretína hornatú i nížinatú krajinu s rozkošatenou sieťou prítokov, ktoré, keď sa naplnili po výdatných dažďoch, vylievali sa v nížinatých častiach a prívaly vody vstupovali hlboko do okolitej krajiny. Aj samotné pomenovanie rieky je úzko späté s hrozbou povodní, ako to vysvetľujú niektoré etymologické analýzy. Staršie názory odvodzujú názov rieky Váh od slova „vagus“, teda tulák, bludár, alebo aj od „veg-“, resp. „vog-“ vo význame hýbať sa, cesta, tok,

kdajšou obcou Posádka. Rieka obmyla hradný kopec a ten sa z časti zosunul. Ešte dnes môžeme pozorovať po tomto zosuve veľký kráter. S podobným problémom sa musel popasovať aj hlohovský hrad, ktorého múry boli postavené na nestabilných podmáčaných íloch a v časoch búrok a zvýšenej aktivity hladiny rieky sa postupne zosúvali, až sa nakoniec zrútili. O zosuvoch nad podmáčanou pôdou jasne vypovedajú trhliny kamenných múrov románskeho paláca hradu, ktoré boli dodatočne spevňované v 14. a 15. storočí. Koncom 17. storočia v roku 1683, ešte v čase tureckého područia, zasiahla Hlohovec mohutná povodeň, ktorá zničila časť mesta nazývanú Lúka. Až v 18. storočí bol z poverenia kráľovskej komory ustanovený banský inžinier Samuel Mikovíny, aby vypracoval plán regulácie Váhu medzi Leopoldovom a Hlohovcom.⁴¹

Az 1903. évi árvíz Galgócon.

Gróf Erdődy park Vág oldali része.

A „Galgóe és Vidéke“ nyomdája (tulajd. Szold Jakab.) Utánnymás tilos.

Obrázok č. 4. Vyliaty Váh zobrazený na pohľadnici z roku 1903. Zaplavená je vstupná brána do historickej zámockej záhrady pod hlohovským zámkom. (foto: archív Milana Chromiaka ml.)

vlna. Šimon Ondruš však podáva vysvetlenie, že „slovenské hydronymum Vag, Váj aj východoslovanské hydronymá Vaga, Važa pôvodne označovali žrdové ohrady na brehoch rieky proti podmyvaniu brehov. Druhotne sa toto pomenovanie prenieslo aj na takto pomenovanú rieku“. (ONDRUŠ, Šimon. Odtajnené trezory slov. Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2000, s. 44). Jedno i druhé vysvetlenie však hovorí o skúsenosti ľudí s rozvodnenou riekou – či už jej názov je odvodený od „tuláka“, ktorý „putuje“ krajinou v podobe svojho rozvodneného toku, alebo mu dali názov breh spevňujúce žrdky slúžiace ako protipovodňová zábrana. V oboch prípadoch nesie vážska voda so sebou príznak „vylievania“, čiže zrkadlí dlhovekú skúsenosť človeka so spolužitím pri tejto rieke.

⁴¹ Pozri: URMINSKÝ, Jozef. Dvesto rokov od najväčšej povodne. In Fraštické noviny, 2013, roč. IV., č. 17, s. 10.

O vážskych povodniach v Hlohovci a okolí, okrem prác P. Vajaja a J. Hollého, jestvuje ešte jeden básnický dôkaz. Ide o zaujímavý záznam povodne na Váhu v Hlohovci z 10. februára 1721 o ôsmej hodine ráno s latinským názvom *Periculum Galgocziense die 10. febr. hora 8 mat 1721*⁴², ktorý zanechal vo svojej rukopisnej pozostalosti Gabriel Kolinovič Šenkvičský. Je to kratšia 36-versňová báseň („hlohovecké nebezpečenstvo /povodeň/“)⁴³, ktorá je súčasťou jeho poetických prác s názvom *Innocentes animi lusus versu elegiaco sensim expressi* (*Nevinné hry ducha vyjadrené príležitostne elegickým veršom*).⁴⁴ Báseň napovedá, že G. Kolinovič Šenkvičský spolu s trnavským mešťanom a senátorom Michalom Šipekym mal namierené do Trnavy a chcel prekročiť rieku v Hlohovci, no práve tam ho ohrozovali vlny rozvodneného Váhu. Jeho elegické verše najprv v topografickom náznaku opisujú dominanty mesta. Približuje, ako sa aj s koňmi presúvali na provizórne plavidlo vytvorené spojením štyroch člnov, no vtedy ho takmer stiahol silný prúd vody. Sám spomína na to, ako sa pozeral smrti priamo do očí a bol presvedčený, že cieľ svojej cesty, už neuvidí.

Dňa 5. marca roku 1746 rozvodnený Váh zalial priestranstvo leopoldovskej pevnosti, ktorú ako ostrov obkľučovala z každej strany voda. Veľké škody zaznamenali obyvatelia v časti Lúka a v blízkych obciach Svätý Peter a Bereksek (dnes sú obe obce súčasťou Hlohovca). Povodne pokračovali začiatkom 60. rokov 18. storočia takmer s každoročnou pravidelnosťou. V dotknutých obciach a častiach mesta Hlohovec postrhávali domy a pobrali ľuďom majetok a domáce zvieratá. Povodni vo februári 1783 predchádzalo náhle oteplenie a topenie snehov. Valiace sa prúdy vody výrazne poškodili obec Svätý Peter, kde strhli kostol (dodnes v obci nestojí) a zničili i cintorín. Ľudia hľadali posledné útočisko na strechách domov a v korunách stromov. V Hlohovci táto povodeň strhla drevený most, pričom zahynulo 9 ľudí, ktorí sa ho pokúšali spevňovať zväzovaním na ohrozených miestach.⁴⁵ Najväčšia povodeň na Váhu v dejinách zasiahla hlohovský región v auguste roku 1813 (je to práve tá, ktorá je predmetom záujmu tejto štúdie). V nasledujúcom období sú zaznamenané veľké povodne v rokoch 1878, 1888, 1894, 1903, 1925. Povodne, ktoré majú ešte svojich žijúcich pamätníkov postihli Hlohovec a okolie v rokoch 1958 (obr. č. 5 a 6) a 1960. Potom sa začalo s výstavbou novej ochrannej hrádze, na ktorú nadväzovalo vybudovanie nového cestného mosta cez rieku. Až tieto úpravy zamedzili ďalšiemu nekontrolovateľnému vylievaniu sa Váhu. Zatiaľ posledné dramatické dvíhanie hladiny zažili Hlohovčania v roku 1997 (obr. č. 7), no hrádze zabránili tomu, aby voda spôsobila škody.

⁴² ŠENKVICKÝ, Gabriel Kolinovič. *Periculum Galgocziense die 10. Febr. hora 8 mat 1721*. Slovenský národný archív Bratislava, číslo mikrofilmu: II C 374, s. 129-130.

⁴³ Šenkvičský píše o veľkej vode, ktorá zasiahla Hlohovec v dátum a čas uvedený v názve básne. Ako svedok tejto udalosti uvádza, že bol v bezprostrednom ohrození života – svoje poďakovanie za záchranu života adresuje Panne Márii.

⁴⁴ Pozri: DUBOVSKÝ, Ján Milan. Gabriel Kolinovič Šenkvičský 1698-1770. Šenkvice : Obec Šenkvice – Nadácia Hereditas Partum, 1998, s. 94; DUBOVSKÝ, Ján: Gabriel Kolinovič Šenkvičský 1698-1770. Rozbor literárnej pozostalosti. In Slovenská archivistika, 1970, roč. V, č. 1, s. 105.

⁴⁵ SPÁL, Ferdinand. História Hlohovca. Uloženie: Vlastivedné múzeum v Hlohovci, b. m., b. v., b. r., s. 87-91.

Obrázky č. 5 a 6: Povodňová situácia na Váhu v Hlohovci z roku 1958.
(foto: archív Milana Chromiaka ml.)

Obrázok č. 7: Protipovodňové zábrany na hrádzi v blízkosti cestného mosta
v Hlohovci z roku 1997. (foto: archív Milana Chromiaka ml.)

Povodeň na Váhu v roku 1813

Životný pocit človeka v Uhorsku začiatkom 19. storočia akoby pod vplyvom odohrávajúcich sa udalostí nápadne pripomínal pre obyvateľstvo existenčne náročnú históriu predchádzajúceho storočia (vojnové konflikty, povstania, choroby, hladomory, chudoba, živelné katastrofy, hospodárska a politická neistota atď.). Máme tým na mysli najmä Napoleonovo vojenské ťaženie a často sa opakujúce živelné pohromy. Augustovej povodni v roku 1813 predchádzali udalosti súvisiace s pohybom a pobytom rakúskych i napoleonských vojsk na území dnešného Slovenka, ktoré boli vo vzájomnom vojnovom stave. Týmto konfliktom hospodársky a finančne vyčerpanú krajinu zasiahla vzápätí ďalšia rana v podobe výskytu početných zrážok, ktoré mali za následok masívne vylietanie sa riek. Nekompromisné povodňové vlny ešte výraznejšie zdecimovali obyvateľstvo Uhorska. Človek tak musel opäť riešiť také elementárne problémy ako strata domova, ochrana zdravia, zabezpečovanie si potravy, ktoré spomínané udalosti vyvolávali.

Aj obyvatelia Horných Zeleníc zakúsili podobný scenár historických udalostí. Ako tak sa otriasli po nepríjemnostiach s pobytom protinapoleonských vojsk v roku 1809, ktoré prechádzali obcou, načas sa tu aj utáborili a obec v podstate celú zdrancovali (P. Vajaj o tom zanechal podrobnú veršovanú správu⁴⁶). Keď sa zdalo, že sa obyvatelia začali postupne materiálne vzmáhať a život v obci znovu nadobúda podobu idyly, o ktorej sa Vajaj vyjadril týmito veršami:

*Když měla pokoj naša vlasť krajina,
Zeleničané napijíc se vína
políhali si pod hrušky do chládku
měli rozprávku.⁴⁷*

no už o štyri roky neskôr ich z pokojného životného a pracovného rytmu považskej dedinky vytrhla ďalšia pohroma⁴⁸. Hoci obec sa snažila nažívať s riekou v symbióze, pretože bola významným zdrojom obživy i dôležitou komunikačnou tepnou a obyvatelia už boli zvyknutí na každoročné vrtochy počasia spôsobujúce

⁴⁶ Ide o rukopisnú prácu (pozri: VAJAJ, ref. 10), kde autor popisuje udalosti z roku 1809, kedy sa v obci koncom mája utáborila rakúska armáda bojujúca proti Napoleonovi. V básni zachytáva veľmi podrobne všetky kratochvíle vojakov, ktorí ničili a plienili úrodu domáceho obyvateľstva (často hladná a demoralizovaná armáda nehľadela na nič a jednoducho si vojaci vzali, čo chceli), sťahovali sa ako nezvaní hostia do jeho obydlí, pričom majitelia domov museli spať vonku. Nezriedka vyvolala nevôľa Hornozeleničanov so správaním vojakov konflikty, ktoré často končili fyzickou potýčkou. Paradoxom bolo, že protinapoleonskí vojaci nemali byť hrozbou pre obyvateľov vlastného štátu, no stal sa presný opak. Svoje správanie si odôvodňovali tým, že sú vo vojnovom stave a ľudia sú povinní im vyhovieť v dopĺňaní zásob a vlastne vo všetkom. Viac o tomto diele pozri v: ČERNÁ, Marie L. Zápisky Pavla Vajaje, učiteľa v Horných Zelenicích z doby bojů proti Napoleonovi v r. 1809. In Bratislava 3, 1929, s. 1033-1061.

⁴⁷ VAJAJ, ref 10.

⁴⁸ P. Vajaj svoj osud i osud svojich spoluobčanov poznačených nešťastiami a pohromami vyjadril veľmi lapidárne v závere básne o povodni: „Tak sem na nešťastnou planétu narozen, / že strelám nešťestí za cil sem položen“. Potom nasleduje veľmi krátky súpis škôd a strát od roku 1809 až po 1813 pod titulom Príhody rekt. ev. H. Zelenického.

povodne, no tá, ktorá postihla celé povodie Váhu koncom augusta roku 1813, bola za ostatné desaťročia najpustošivejšia.

Do histórie mnohých obcí sa spomínaný rok pre častý výskyt povodní zapísal veľmi negatívne. Výsledkom mimoriadne daždivého leta bolo pravidelné vylietanie sa riek z korýt na celom území Slovenska. Svojím rozsahom, priebehom a silou ničenia bola práve augustová povodeň na Váhu výnimočná a dnes sa jej pripisuje význam päťstoročnej vody. Ušetrené nebolo žiadne územie v povodí Váhu od Liptova až po dolný tok rieky pri Seredi.⁴⁹ Viacerí vzdelanci a kronikári zaznamenali pamätne chvíle povodňových situácií aj písomnými dokladmi⁵⁰. Spomenieme iba mená tých najznámejších. Hydrologička Blažena Horváthová vo výsledkoch svojho niekoľkoročného bádania zozbierala množstvo archívneho materiálu, na ktorom ukazuje, že v jednotlivých obciach postihnutých povodňou žili vzdelaní jednotlivci s potrebou zaznačiť tieto udalosti. Preto k doteraz odbornou literatúrou najčastejšie interpretovaným menám (F. Palacký, A. Mednyanský) pridáva ďalšie mená ako napríklad D. Benko, J. Ch. Flittner, C. Halaška, J. Hollý, T. Mauksch, I. Opluštil, G. Wahlenberg, P. Vajaj. Konštatuje však, že tento menoslov sa môže objavením nových dokumentov rozšíriť.⁵¹

Najznámejším dokumentom tohto charakteru sú záznamy vtedy iba pätnásťročného Františka Palackého (hovorí sa aj o tzv. „Palackého povodni“), ktorý bol očitým svedkom povodne z roku 1813, cestujúc práve v tom čase do Bratislavy, kde študoval. Fatálny dopad tejto povodne zachytil aj cestopisec Alojz Mednyanský v knihe *Malebná cesta dolu Váhom*⁵². Hoci cestu realizoval v roku 1822 ešte stále videl stopy povodňovej skazy. Pri zostavovaní cestopisu však vychádzal aj zo svojich starších poznámok z obdobia, kedy bol priamym účastníkom povodňových udalostí. Z jeho písomného svedectva vyberáme popis nezabezpečeného povodia Váhu pred hrozbou povodní: „Zvláštnosťou tejto rieky je totiž aj to, že okrem dvoch-troch úsekov nemá vôbec rovnaké brehy a vždy striedavo jeden je zrázny a druhý dvíha sa plytko a pozvoľna. Keď však hladina vody vystúpi ešte väčšmi, ohrozuje dediny i ľudí, či vlastne vydáva ich napospas nevyhnutelnej skaze. Našťastie stáva sa to veľmi zriedka a za posledných sto tridsať rokov vyskytlo sa to len dvakrát, totiž roku 1683 a 1813. Povodeň neskoršieho dáta bola však omnoho väčšia a ničivejšia než prvšia, lebo si vyžiadala vyše sto ľudských životov a zmenila tvárnosť skoro celého údolia, v ktorom besnila. Nebolo to ani ináč možné, keď vystúpila o 14 stôp nad zvyčajnú hladinu a trvala tri dni.“⁵³ Málo známy je aj veršovaný záznam evanjelického učiteľa z Turian Daniela Benku s názvom *Kratičké werssowání o Powodni, která*

⁴⁹ Pozri: HORVÁTHOVÁ, Blažena. Povodeň to nie je len veľká voda. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2003, s. 105.

⁵⁰ Podrobne vymenúva a citáciami z dobových dokumentov dokladá tieto zápisy B. Horváthová (ref. 49, s. 105-142). Mimoriadne cenné, doteraz nepoznané a vedecky len málo zhodnotené sú jej zverejnenia znení zápisov z mestských a župných kroník a protokolov.

⁵¹ Pozri: HORVÁTHOVÁ, ref. 49, s. 147.

⁵² Pôvodne bola napísaná v nemčine *Malerische Reise auf dem Waagflusse*. Pešť, 1826.

⁵³ MEDNYANSKÝ, Alojz. *Malebná cesta dolu Váhom*. Bratislava : Tatran, 1971, s. 56. Autor v knihe zverejňuje aj tabuľkový prehľad škôd spôsobených povodňou na Váhu v roku 1813. Údaje sú usporiadané podľa jednotlivých stolíc a zahŕňajú počty obetí na ľudských životoch, zvieratách, odplavenej a zničenej úrode.

se roku 1813 dne 25. Augusta w Turanoch zběhla; skrz učitele školy Evanj. předložené a zepsané. Z hlohovského regiónu spomienku na povodeň básnicky uchopil už spomínaný Vajajov súčasník Ján Hollý pôsobiaci v tom období v Hlohovci ako kaplán.

Interpretácia priebehu povodne v Horných Zeleniciach z veršov Pavla Vajaja

Nakoniec nás bude zaujímať už avizované veršované rukopisné dielo P. Vajaja *Kratké a opravdové vyobrazení té povodně která se do Horních Zelenic v slavné Nitranské stolici jsoucích roku vnítr psaného vevalila*. Rukopis je uložený v zbierkach Vlastivedného múzea v Hlohovci a zrejme vznikol už v roku 1813, pretože na poslednom liste sú uvedené krátke údaje o živote autora končiace práve spomínaným rokom a druhý rukopis je uložený v zbierkach ALU SNK v Martine. Ten môžeme pravdepodobne považovať za odpis pôvodného textu najskôr z roku 1815, keďže biografické údaje v závere rukopisu sú opatrené práve týmto rokom.

Na úvod svojho veršovania P. Vajaj rozvíja úvahy o premenlivosti a dokonalosti sveta, o rozvoji a úpadku ľudstva i o fungovaní stvoreného sveta, ktoré majú ešte výrazne barokové poetické a myšlienkové razenie. Prítomné nie je len evokovanie typického barokového pocitu zo života, ktorý možno charakterizovať pod vplyvom rôznych antinómií a protikladností ako rozoklaný, ale výrazne sa z veršov ohlasuje aj určujúci tón adresovaný človeku pri hľadaní správnej cesty v bludisku hriešneho sveta, ktorý reprezentuje najvyššie stojaca autorita Boha ako zvrchovaný princíp inštruujúci všetky podstatné súčasti ľudského života.⁵⁴ V intenciách týchto myšlienok prichádza P. Vajaj na konštatovanie, že hoci svet postihujú katastrofy, medzi ktorými sú okrem iných aj plienivé povodne, tak všetko je to cieľavedomé ustrojenie božieho zámeru. Hlavným princípom úvodných veršov je premenlivosť, nestálosť v zmysle barokového hesla „márnosť nad márnosť“. P. Vajaj upozorňuje, že príčiny katastrof pretvárajú funkciu krajiny z pôvodného účelu na účel iný – častokrát protikladný. Napríklad na ruinách živelnými pohromami zničených zámkov a palácov sú dnes lúky a pastviny a naopak priestory, kde bola kedysi púšť, dnes zobia rozmanité budovy. Historickú slávu bohatých národov a miest anuloval práve zásah povodne a tým zmazal akúkoľvek stopu ich prítomnosti na týchto miestach:

*Kde bývaly zámky pevné a nejkrajše,
z nichž kdy zaháněly nepřátele naše,
nyní tam bývají pro ovce salaše,
a nebo pro lichvou roztomilé paše.*

Masívny zásah povodňovej vlny do krajiny a jej skazonosné účinky boli takých rozmerov, že si nik na podobnú situáciu nespomína. Jasne to dokazujú napríklad tieto Vajajove verše, ktoré iba potvrdzujú, že šlo naozaj o výnimočnú povodeň (päťstoročná voda):

⁵⁴ Pozri: KÁKOŠOVÁ, Zuzana. Kapitoly zo slovenskej literatúry. 9. – 18. storočie. Typológia a poetika stredovekej, renesančnej a barokovej literatúry. Bratislava : Univerzita Komenského Bratislava, 2001, s. 85-87.

*Není tak starého šedivého otce
na vážské dolině v okolí široce,
jenž by pamatoval, kdy a v kterém roce
vody by se zdvihly tak nad mír vysoce.*

Po tomto úvode pristupuje autor ku geograficky a dokumentárne veľmi presným opisom povodňových pomerov na Váhu od Liptova, Oravy, cez Žilinu, Trenčín až po Sereď, ktoré dnes objavujú historici hydrológie ako vítaný zdroj poznatkov. Autor si dovoľil porovnávať dopad povodne na hornom toku rieky a na dolnom, pričom vychádza z poznania geofyzikálnych daností jednotlivých regiónov. Tiež si uvedomuje príčinu rozvodňovania sa Váhu na jeho dolnom toku. Uvádza veľké množstvo potôčkov i riečok, ktoré zásobujú hlavnú tepnu prívalmi vody. Jeho videnie situácie je nasledovné:

*Tam se víc na vrchoch nežli na dolině
můsejí stavěti, a tak v té oužině
tolik dědin mnohém méně jím zahyne
nežli dolu u nás na naší rovině.*

*Potom jdouce z horňák až k naší Sereďi
to velmi dobře zná, kdo doma nesedí,
že veliké množství potoků se cedí
do Váhu, které ho víc rozvodní vtedy.*

Mimoriadne cenná je Vajajova snaha o čo najväčšiu presnosť a autentickosť zveršovaných údajov. Dokáže zachytiť situáciu síce sugestívne, no zato triezvo a bez zbytočného emocionálneho exponovania získaných dojmov. V básni sa predstavil „ako racionalistický osvietenec, katastrofu opísal so stoickým pokojom a zakončil priam optimisticky“⁵⁵. Uvádza napríklad, že voda sa zahryzla do považských nížin až do hĺbky jednej míle, pričom vytvorila od Hlohovca až po Sereď jedno obrovské jazero.

*Vylít pri Fraštáku byl na mílu země
a jestliže větší šírost brati chceme,
po níže Sereďi jestli jí bereme
temer na půl druhé míle spatrujeme.*

Situáciu na hornom toku Váhu až po Žilinu približuje P. Vajaj výpiskami z listu od priateľa z Turca. Tam sa voda dvíhala a zaplavovala obce už 23. a 24. augusta. Vykresľuje, ako veľká voda pohlcovala mnohé dediny a mestá, brala so sebou majetky obyčajných ľudí, ale ničila aj stroje a výrobné budovy a hospodárske objekty (napríklad v Sučanoch soľný sklad). Skazonosný odkaz živelnej rieky vyjadril autor veľmi pôsobivo:

⁵⁵ ŠIMKOVIČ, Alexander. Kultúrny život do roku 1918. In VRABCOVÁ, Eva – PETROVIČ, Rastislav (eds.). Sereď – dejiny mesta. Sereď : Mesto Sereď, 2002, s. 175.

*Domy, drevo, prístroj domáci gazdovský,
těl mrtvých, i lidských, i hovadských množství
do Turca privlékl k Sučanům, kde mosty
všecky pobral mnozí tam složili kosti.*

*Výchyrnú Lubochňu do gruntu vyvrátil
skrz co náš drahý král nemálo utratil
píly všelijaké, i mašiny schvátil
mnoho robotníků dřevem oškrel, zmlátil.*

Podrobné popisy jednotlivých tragických udalostí strieda vymenúvanie názvov miest a obcí postihnutých vodným živlom. Istotne by sa tieto opisy v mnohých lokalitách opakovali, preto autor uprednostnil iba jednoduchú enumeráciu:

*Hrádek, Gombáš, Rolčov, Ratkov, Krpelany
pri Váhu bydlící na brehu Turany,
Kralovany, Vrutky, Molču i Strečnany
i Žilinu z částky zkazil povodňami.*

Ďalej P. Vajaj upozorňuje na to, že v liste od priateľa stoja i informácie o tom, ako ľudia postihnutých povodňou trápí predovšetkým strach z hladu, keďže úroda, zásoby, sýpky i sklady boli zaliate, podmyté alebo úplne zvalené blatom.

*Potom také i to v tomto listě stojí
že se veru Turec velmi hladu bojí
když ozimní, jarní zbožíčko obojí
porostlo, pohnilo v tom celém okolí.*

*Hrachy, šošovice, pohánky zalílo
slovem: všecky strovy hmůlem zahlénilo
na to pohleděti každému nemilo,
a cože činiti? Bohu se líbilo!*

Bez ďalších listinných dokladov či vlastnej skúsenosti však nechce P. Vajaj viac písať o priebehu povodne mimo hlohovského regiónu. S citeľným emocionálnym nábojom upozorňuje, že „Pristoupím ráději k našému okolí / bár mně od žalostí bídná slová bolí.“ Následne autor pristupuje k opisu svojich skúseností i skúseností spoluobčanov s priebehom a dôsledkami povodne v Horných Zeleniciach a okolí. P. Vajaj rozpamätávajúc sa na počasie ostatných týždňov pred povodňou pripomína, že mesiac bývali veľmi časté dažde, ktoré však nespôsobili privaly, pretože koryto rieky ich ešte kapacitne stačilo odvádzať a pôda túto vlahu pohlcovať. Príchodom povodne však dažďami napitá zem nestačila do seba vsakovať vodu, ktorá sa tak rozlievala do širokého okolia a rýchlo zaplavovala nížiny a roviny popri Váhu. Prvá privalová vlna zasiahla obec Horné Zelenice vo štvrtok 26. augusta o jednej hodine popoludní. Ani keď voda vstúpila hlboko do

dediny a pod oblokmi školy a fary bolo vidieť tvoriaci sa potok, nepredpokladali ľudia, že výsledok jej besnenia bude taký skazonosný:

*Pred okny farskými i také kostela,
pred školou žádný si nic z toho nedělá
žádná moudrá hlava to nepredzvěděla
žeby se dědina vytopiti měla.*

Ako sme už spomínali, Horné Zelenice a blízke obce boli povodňami (obr. č. 8 a 9) a častými zásahmi vybreženej vody sužované s takou pravidelnosťou, že niektorí obyvatelia nepovažovali predzvesť tejto povodne za ničím výnimočnú od iných. Dokladá to opäť P. Vajaj popisom správania sa evanjelického farára i seba samého. Podobne ako oni sa zrejme v prvom okamihu zachovala väčšina dedinčanov:

*Evanjelický pán farár jen se dívá
i se svým rektorem jak vody přibývá
majíc to zajistě jak obyčej mívá
že větší nebude, uteče jak živá.*

Obrázok č. 8: Pohľadnica z Horných Zeleníc zo začiatku 20. stor. Vyobrazeniu dominuje evanjelický kostol, vľavo je budova evanjelickej školy. V popredí vidíme zaplavenú časť parku vplyvom aktivity spodnej vody. (foto: archív Milana Chromiaka ml.)

Obrázok č. 9: Povodňová situácia v Horných Zeleniciach v roku 1958. Zatopená časť cesty pri parku pred školou. (foto: Kronika obce Horné Zelenice)

Keď sa hladina stále dvíhala, oprela sa o steny domov a pomaly vstupovala do obydľí, postupne podľahli Hornozeleničania panike. Začali upchávať prahy dverí a pripravovať sa na rýchly presun do bezpečia. Z nasledujúceho úryvku vidíme, že i niektoré techniky svojpomocných protipovodňových opatrení sa veľmi nelíšia od tých dnešných:

*Ale když se voda ukrutně silila
pres prah do pitvora cicourem se líla
rektorka i s dívkou dvere zanosila
hnojem a tou deskou, co pri vrátech byla.*

Druhá vlna sa hnala na obec od Terezova a v momente, keď sa spojila s prvou, nastala skutočná pohroma. Domáci začali ratovať svoj statok, hnali ho ešte nezatopenými cestami, zachraňovali svoje majetky i holé životy: „Gazdové se sběhli – křik velký povstává, / hnali koně, voly – kudy cesta pravá.“ Učiteľ Vajaj nebol výnimkou a kázal svojej žene, aby poprosila farárku o dievku, ktorá by pomáhala nosiť najpotrebnejšie veci z domácnosti na chór evanjelického kostola, kde by sa uchránili pred vodou. Z blízkej budovy fary i školy sa pokúšali zachrániť čo najviac cenných vecí. Sila povodne však už bola veľmi intenzívna a prúd nezvratiteľný, pretože stačili na chór vyjsť iba dvakrát:

*Potom když se voda do stavení dala
a všeckými okny do jizeb cochtala;
má noha – žert sem tam – do běhu se dala,
schytíc šablu, flintu, na chor utěkala.*

P. Vajaj, povestný svojou záľubou v literatúre a vzdelanosti⁵⁶, ako prvú zachraňoval predovšetkým bohatú školskú knižnicu. Nestačil by však preniesť všetky knihy do bezpečia, preto ich poukladal čo najvyššie pod komín:

*Já sem knihy písma sám na hůru házel
mspta⁵⁷ též tam po svazkoch sem sázel
ke komínu sem jich házením sprovázel
to sem si nemyslel by se komín skácel.*

O pol ôsmej večer sa voda nebezpečne zdvihla a začala búrať nielen drevené domy, stodoly, ale agresívne obmývala aj murované budovy. Učiteľ Vajaj svoj únik zachytil v nasledujúcich dramatických veršoch:

*Tedy mohlo byti půl osmé hodiny
když sem já na kostel utíkal jediný,
a nebo poslední – aj hle! Hlukot činí
hned za paty škola hurty, roucaniny.*

*Opět zase fara boríce se hučí,
voda vukol všudy prenáramně bučí,
voly v farském dvorě, farské krávy ručí,
Škontro můj pes nad mou školskou strechou skučí.*

Všade bolo počuť rev topiacich sa zvierat a prúdy odnášali majetky dedinčanov. Domy boli rýchlo zaplavené. P. Vajaj spomína, ako sa ukrývali v kostole, kde nespíac celú noc, počúvali, ako voda podmýva múry fary a školy, až nakoniec obe budovy vzala so sebou. Podobný osud stihol aj viacero domov postavených z nepálených tehál. V evanjelickom kostole merali aj výšku hladiny, ktorá stále stúpala. Hladina sa zastavila vo výške niečo malo nad tri šuchy (približne 90 – 100 cm): „Když v největším stupni táto voda byla / v chráme našem výš trech šuchů vystoupila.“ Hladina zrejme kulminovala na druhý deň ráno (27. augusta).

*V tou celučičkou noc my sme nic nespali,
jen sme pády fáry, školy počouvali,
ramáry sme vodu v kostele měřali,
zdáž větší, neb menší? To sme probovali.*

*Ale přibývala vždycky až do rána,
stolice v kostele z fáry za dverama:
mrežku od oltáře při níž kolenama
klekávali lidé odroutila sama.*

⁵⁶ Svojím vzťahom ku knihám a vzdelanosti bol známy už v Príbovciach. Záznam z kanonickej vizitácie z 20. novembra 1798 o ňom prezrádza, že „nezaoberá sa ani hospodárstvom, ani remeslom, namiesto toho rád číta dobrých spisovateľov“ (Turčiansky seniorát Príbovce. Uloženie: ALU SNK, sign. 56 V 1).

⁵⁷ mspta – manuskripta (rukopisy).

Na druhý deň, hoci povodňová aktivita ešte neustala, začali dedinčania s ťažkým srdcom počítať prvé škody na majetku, ktoré boli pre mnohých fatálne. Autor naplňa niekoľko nasledujúcich štvorverší podrobnou evidenciou počtu uhynutých kusov zvierat, množstva zničenej úrody i strhnutých domov. Ale všima si a opisuje i také detaily ako napríklad zničené oblečenie, nábytok, zbrane, náradie, riady, posteľnú bielizeň, hudobné nástroje, dekoračné predmety atď.:

*V čas ráno oknami ven vykoukajúce
zválané sme naše viděli světnice,
komore, maštale i všecky kutice,
zalité v zahradě včely – kukurice.*

(...)

*Všelijaké háby, šaty poodraté
aj plátna od soukna tam zanechaté,
nechcem jmenovati košele a gatě
štrumfle, neb črevice – tam pohnily v blatě.*

*Deset kačic voda odvlékla nám síce
za to však zůstaly husi rhetorice
kurence zhynuly – na pantách slepice
také pohynuly – škoda škvárenice!*

Veľké straty boli aj na školskom a farskom majetku, čo učiteľ a Vajaja zarmucovalo najviac. Steny oboch budov boli podmyté a zrútili sa do vnútra, nepálená hlina sa vo vode rozpustila a pod nánosmi blata pochovala všetky veci:

*A tak se v té vodě rozpustily stěny,
bahuřina vznikla, krom bahna a nic není,
všecky věci v blatě vzaly porušení,
není možné v blatě kopať, hledať jmení.*

Vajaja sa dotkol nepekňý osud jeho knižnice, ktorú ako učiteľ evanjelickej školy postupne budoval. Ešte predtým, ako stihol pred vodou utiecť do kostola, tak knihy hádzal na povalu ku komínu, ibaže:

*Komín se též zroutil, propadl do vody,
knihy naházané k němu měly hody;
hodně se napily, po vodě nebrodí,
ale v blatě hnijíć spravily mi škody.*

Vodou uväzneným Hornozeleňčanom sa pomaly míňali zásoby jedla i pitnej vody. Vajaj píše, že kritické chvíle nastali vtedy, keď im zostal posledný chlieb a spoločne zjedli poslednú misku jednoduchého pokrmu, ktorý si provizórne

pripravovali na chóre evanjelického kostola. Vhod im prišla pomoc od barónky Zayovej⁵⁸ z neďalekých Bučian, ktorá im poslala koše s potravou a tiež aj víno „*leknutému srdci pro obveselení*“. Proviant poškodeným priviezol dráb Mikláš na plti. Barónka prikázala bučianskym ženám, aby navarili jednoduché a trvácne jedlá, ktoré potom postihnutým distribuovali na člnoch a pltiach. Oslavné zvolania na chválu barónkinho mena sú tým najmenším, ako mohol P. Vajaj prejavíť svoju vďačnosť za starostlivosť v týchto kritických situáciách. Slová vďaky však nezabudol adresovať ani ďalším obetavým pomocníkom, medzi ktorými bol aj barónkin manžel Imrich Zay. Ten s útrpnosťou a spolupatričnosťou rozdával v obci merice s potravinovou pomocou – od šesť až po dvadsať meríc:

*Paní velkomožná baronka de Zay
o nás vždy materskú starost peči mají,
mnohokrátě živnost nám sem posílají,
a tou nám ženičky spolu varívají.*

(...)

*Pán velikomožný báro Zay Imrich
jak otec laskavý, též o poddaných svých
maje velkou starost ráčil opatřit jich
dajíc najmeň po šest měřic každému z nich.*

Barón Imrich Zay prikázal sledovať zaplavenú oblasť, či náhodou niekoho voda nestrhla a nepotrebuje pomoc. Tiež prikázal hliadkovať a sledovať hladinu, keby náhodou vyplavila ľudské telá. Dokonca v diaľke bol pozorovaný objekt pripomínajúci človeka, no našťastie sa to nepotvrdilo:

*Nekterého pak dně ze pán báro mladý
svojím bystrým okem uvideli z tady
nejakový object člověčí postavy
ležeti ve vodě daleko od travy.*

*Ukázal, a prosil, aby tou nekdo šel
zdáž by tam člověka zalétého našel?
Hned pán velko-možný rozkazy vynášel
s paní velko-možnou aby tam nekdo šel.*

(...)

⁵⁸ Zemepáni z blízkych Bučian, Zayovci – Imrich Zay s manželkou Máriou Alžbetou Helenou Kališovou, boli podporovatelia evanjelickej cirkvi v Horných Zeleniciach, preto ich pomoc tejto obci je logická. Viac k pôsobeniu rodu Zay v Bučanoch pozri: VIDLIČKA, Štefan – VIDLIČKA, Ľubomír. Rod Zay de Zay Ugroc et Csömör v Bučanoch (1770 – 1878). In Bučany a Bučančania. Bučany: Obecný úrad Bučany, 2008, s. 103 – 113.

*Ale tam nenašel okrem špalek hnilý
z takového skutku to lidé spatřili
jak to slavné panstvo svědčí zretel milý
k lidem zbědovaným v žalostivou chvíli.*

Výška hladiny v obci sa päť dní nezmenila. Ľudia však v strachu už ani nie o svoj život, ale o svoj majetok nečakali a rozhodli sa zachrániť všetko, čo sa dalo. Niektorí chlapi vzali člny a zbierali ešte použiteľné plávajúce predmety na hladine, pod ktorou ležala zaplavená dedina. Najhoršie niesli situáciu ženy a deti prestrašené z prebiehajúcich udalostí.

Situácia niektorých jednotlivcov bola ešte kritickejšia. Rýchly priebeh povodňovej vlny zaskočil aj gazdov, ktorí pásli voly na nížinách. Valiaca sa voda ich zahnela na vyvýšené miesto, kde zostali aj so statkom uväznení. Páni z Bučian však hneď organizovali pomoc. Ženy a rodičia v strachu o svojich blízkych podľahli emóciám:

*Za ten čas v dedině křik a naříkaní,
od rodičů od žen ruk zalamování,
domnívajících se že s jejich volami
v tých prehrozných zahynuli!*

Počas ťažkých piatich dní iba so skromnou zásobou potravy, ktorá im bola privezená plťou z Bučian, prečkali strastiplné chvíle, kým klesne hladina, aby sa mohli vrátiť k svojim rodinám.

Podobná udalosť sa odohrala aj v blízkych Siladiciach, kde voda tiež uväznila niekoľko nešťastníkov. Konkrétne pánov Martinca a Kadleca so štyrmi kamarátmi z Lovčíc zastihla povodeň na ceste blízko Siladic. Ustupujúc pred prívalovou vlnou, uchýlili sa na malý terénny výbežok, kde museli prečkať noc. Po tri dni im plťou vozili potravu a nakoniec im zabezpečili aj presun do bezpečia:

*V Siladic chotári hned jím ta poslali
na téj jistéj plti skrz sluhů potravy.
Až do tretího dne jich tam dochovali
potom do Siladic všeci se pobrali.*

Po prvom opadnutí vody museli začať zdecimovaní ľudia podľa možnosti upratovať vzniknutý neporiadok. Čo neodniesla voda, bolo zanesené bahnom, štrkom a kameňmi. Niektorí vyhadzovali, iní sušili úrodu, ktorá však už začala hniť; zahrabávali mŕtve telá zvierat. Potravinová pomoc trvala naďalej a smerovala opäť z Bučian od pani barónky. P. Vajaj opisuje, ako si museli jedlo tepelne upravovať, alebo variť priamo na chóre kostola alebo pod holým nebom.

*Aj když vody zpadly po výše kolena
bylo všudy hlěnu pred očima všema
na tom mokré mhlěně, nebyla tá žena
skrže niž by jskra byla rozložena*

(...)

*Tedy sme v ouzkosti jen ve jmenu Páně
na chore varili v okně pri organě.
A pán farár líhal od fary k té straňe,
rektor zas od školy, jsa v Boží ochraně.*

Pre povodeň sa nemohli najbližšiu nedeľu odslúžiť Služby Božie tak, ako tradične, no iba v skromnom kruhu nedobrovoľných obyvateľov kostola. Spoločnou modlitbou sa vzájomne povzbudzovali k vytrvalosti a viere. P. Vajaj píše, že voda siahala po mohutné lipy, ktoré stáli v blízkosti evanjelického kostola ešte týždeň po prvej prílivovej vlne. Keď už spod hladiny bolo vidieť stebľá trávy, ľudia povychádzali zo svojich provizórnych úkrytov a rozhodovali sa, čo ďalej. Niektorí boli nútení prečkať pár dní pod holým nebom. Jediným objektom, ktorý zabezpečoval bezpečné prístrešie, bol kostol. Počas prvých dní po opadnutí vody slúžil ako krízové centrum pre ľudí bez strechy nad hlavou.

*Za dva, neb za tři dny venku vařivali
a když prišly pršky zas pryč utíkali
do zvalené fary se přestěhovali
na zemi v pitvorře jídlo vařivali.*

*Ale to na dlouze však nemohlo byti
zasé do kostela mŕseli ujíti,
na chore gazdinky polevky klohniti
nebo silné větri započaly víti.*

Prišlo aj pozvanie z bučianskeho dvora Zayovcov, prostredníctvom ktorého barón s barónkou ponúkli dočasný príbytok farárovi a rektor Vajaj mohol dočasne bývať v izbe domu pána Ambrozyho. Mali prisľúbené sa tam zdržiavať, kým nebudú fara i škola znovu postavené (stalo sa tak v roku 1814). Obaja však nechceli opustiť obec, keď je potrebná každá pomocná ruka, tak nakoniec farár prijal dočasné ubytovanie v prázdnom dome pána Repku a rektor sa nasťahoval do hoferského domu na pozvanie Ondreja a Michala Bojnákovcov.

*A tak se i stalo: Repka domu svého
pro pána farára propustil prázdneho.
Mně Ondrej a Mišo Bojnák hoferského
domu pustili do času jistého.*

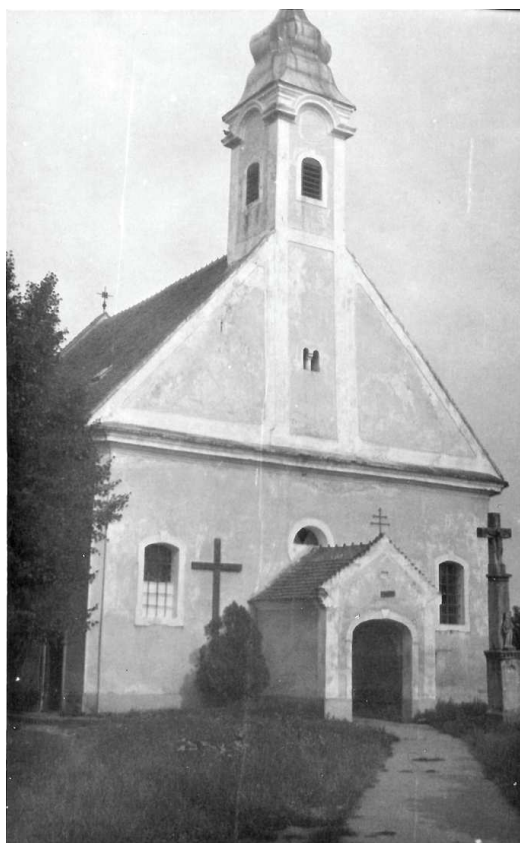
Veci im sťahovali 13. septembra na dvoch zviazaných člnoch. Problémy s povodňou neprestávali ani potom, čo odznela. Steny murovaných domov nasiakli vlhkosťou, tiež hlinená podlaha bola neustále rozmočená. Statika príbytkov bola poškodená, čo ohrozovalo ľudí na životoch a zdraví. Prúd vody spôsobil praskliny na múroch katolíckeho kostola (obr. č. 10) v Horných

Zeleniciach (poškodili sa oltáre sv. Martina a Panny Márie, vydula sa podlaha, popraskala aj klenba lode kostola) a poškodil obydlie katolíckeho farára Juraja Feketeho.

*Ač neměl v světnicích svojích žádné vody
v kostele, v stodole nezůstal bez škody
kostel se popukal – dost jest tam ostudy,
zem se proroutila, tam jsou jamy všudy.*

(...)

*Svatého Martina oltár jest zehnutý
rozpuknuté nad ním také jest klenutí.
Panny Marie oltár podobně pohnutý,
tam pod stolicama podlážky prohnutý.*

Obrázok č. 10: Katolícky kostol sv. Martina Biskupa v Horných Zeleniciach zachytený na fotografii z roku 1958, ktorý bol poškodený povodňou z roku 1813. (foto: Vlastivedné múzeum v Hlohovci)

Organista musel dočasne bývať v krčme. Na záver P. Vajaj spomenul v krátkosti škody spôsobené v okolitých obciach – konštatuje, že susedné Dolné Zelenice zdecimovala povodeň ešte viac. Na konci dediny voda nanosila ruiny a trosky zo zrútených domov. Terezov bol zaplavený tiež, no voda tu nestrhla žiadnu budovu. P. Vajaj nakoniec svoje verše uzatvára slovami:

*Pro nás jest ten príval veliký Boží trest;
na to místo spravjá dost pěkných dědin, měst;
Nech mně v světě trapí v bídě psota, nerest,
a však tento náš svět ze všech nejlepší jest!*

Vajajove presvedčenie o dokonalosti stvoreného sveta podľa Božieho plánu stojí oproti radikálnemu osvieteniskému liberalizmu voltairovského typu. P. Vajaj verí v Boží zámer a prozreteľnosť, preto jeho filozofický koncept videnia a usporiadania sveta možno považovať za teistický.

Hlohovský notár Michal Havránek zaznačoval do mestskej kroniky pamätnejšie udalosti mesta („rerum memorabilium“), medzi ktorými nachádzame aj podrobnejšie údaje o predmetnej povodni z augusta roku 1813. Kronikár zapísal aj cenné informácie o povodňových škodách v Hlohovci a niektorých blízkych obciach. Z tabuľky v kronike⁵⁹ vyberáme niektoré záznamy o materiálnych škodách a stratách na životoch ľudí i zvierat, ktoré sa týkajú priamo v básni dotknutých obcí (tab. č. 1):

Názov obce	Údaje o škodách a stratách na životoch						
	domy	osoby	kone	dobytok	kravy	ovce	ošípané
Siladice	60	2	32	16	48	150	64
Dolné Zelenice	70	-	4	16	24	-	36
Horné Zelenice	34	-	-	12	32	20	80
Beregseg (Šulekovo)	150	1	-	40	32	200	90
Hlohovec	34 ⁶⁰						

Tab. č. 1. Údaje o škodách a stratách na životoch počas augustovej povodne z roku 1813 v Hlohovci a niektorých ďalších obciach. (zdroj: Protokol mesta Hlohovec 1700 – 1813 (1891). Vlastivedné múzeum v Hlohovci, fond: Staršia história, katalogizačné číslo H-1142.)

Veršovaná skladba P. Vajaja nie je jediným svedectvom o vyčíňaní povodní na Váhu v Horných Zeleniciach. Na budove katolíckeho Kostola sv. Martina Biskupa v Horných Zeleniciach je totižto umiestnená povodňová značka⁶¹

⁵⁹ Bližšie pozri: Protokol mesta Hlohovec 1700 – 1813 (1891). Vlastivedné múzeum v Hlohovci, fond: Staršia história, katalogizačné číslo H-1142.

⁶⁰ Toto číslo uvádza J. Urminský v najnovšej monografii o Hlohovci (URMINSKÝ, Jozef. Hlohovec – naše mesto/ Hlohovec – our town. Mesto Hlohovec – Vlastivedné múzeum v Hlohovci, 2013, s. 21.), nie je však súčasťou záznamu v mestskej knihe a, žiaľ, ani autor neuvádza, z akého zdroja tento údaj čerpal. Umiestnili sme ho do tabuľky iba z dôvodu prehľadnosti. V mestskej knihe sa pri meste Hlohovec uvádza krátky latinský text, ktorý obsahuje informáciu, že veľké vlny zasiahli 26. augusta roku 1813 mesto a zničili množstvo domov na viacerých miestach.

⁶¹ Na existenciu povodňovej značky upozornil Ján Habala v príspevku s názvom Váh a povodne, ktorý odznel 25. 8. 2013 v Horných Zeleniciach počas kolokvia odborných prednášok k 200. výročiu vážskej povodne z roku 1813.

(obr. č. 11 a č. 12) označujúca výšku kulminujúcej hladiny vody pravdepodobne počas spomínanej povodne. Ryska určujúca najvyšší bod hladiny je vo výške 147,5 cm, no treba upozorniť na povrchové úpravy okolia kostola realizované v ďalších obdobiach, ktoré zvýšili pôvodný hlinený podklad o úzky betónový chodník. Preto môžeme uvažovať o výške hladiny niečo nad 150 cm. Nápis na značke znie:

M. K. FOLY. MÉBNÖKI
MAGASSÁGJEGY.

Podľa Blaženy Horváthovej je preklad nápisu nasledujúci:

M. K. (iniciály mena) Hlavný vodný inžinier
najvyššia hladina

Pod dvojriadkovým textom je umiestnená vodorovná čiara označujúca najvyššiu úroveň hladiny.

*Obrázok č. 11: Umiestnenie povodňovej značky na Kostole sv. Martina Biskupa v Horných Zeleniciach. Vidíme ju vľavo od bočných dverí do kostola.
(foto: archív Jána Habalu)*

Obrázok č. 12: Detail povodňovej značky. (foto: archív Jána Habalu)

Záver

Dodnes málo známa a odborne⁶² iba čiastočne reflektovaná rukopisná literárna pamiatka Pavla Vajaja o historickej povodni na Váhu z 26. augusta 1813 predstavuje inšpiratívny materiál pre výskum nielen historickej hydrológie, ale i literárnej histórie, estetiky, lingvistiky, dialektológie, filozofie, filológie, etnológie, národopisu či regionálnych dejín. Podrobnou analýzou spomínaných veršov s vysokou faktografickou nasýtenosťou sme získali detailnú a autentickú predstavu o celom komplexe problémov, dôsledkov a príčin, ktoré sú s povodňami spojené. Významné je tu komparatívne kritérium, ktorým môžeme vedľa seba klásť dnešné sofistikované analýzy, štatisticky presné údaje o povodniach s tými, ktoré boli zaznamenané iba prostredníctvom zapísaného svedectva, či sú výsledkom jednoduchých meraní a pozorovaní spred niekoľkých storočí. Získame tak plastickú predstavu o tom, ako sa vyvíjali rôzne aspekty vnímania povodní od strachu z tejto živelnej pohromy, cez jej ničivé pôsobenie, preventívne opatrenia až po hygienické, zdravotné, materiálne či ekologické dôsledky.

Oživený záujem o túto historickú povodeň medzi odborníkmi i laikmi nadobudol aj verejnejšiu podobu, a to konkrétne realizáciou zrejme jedinej oficiálnej spomienkovej slávnosti k 200. výročiu uvedenej udalosti s názvom „Noemov rok 2013“, ktorá sa uskutočnila 24. a 25. augusta 2013 v Dolných Zeleniciach a Horných Zeleniciach. Súčasťou programu bol aj blok referátov, kde vystúpili Peter Novosedlík z Vlastivedného múzea v Hlohovci s príspevkom Archeologické nálezy z Váhu z Horných Zeleníc a okolia, Blažena Horváthová zo SAV s rozsiah-

⁶² Hydrologička B. Horváthová neustále systematicky sústreďuje množstvo pramenného materiálu a pripravuje text, v ktorom by oboznámila čitateľov s touto povodňou komplexne, nielen na úseku pri Horných Zeleniciach, ale na celom toku Váhu.

lou prednáškou práve o povodni z roku 1813 a nakoniec Ján Habala prezentoval príspevok s názvom Váh a povodne.

Vidíme, že dielo P. Vajaja je podnetné pre viaceré aspekty historického bádania. Nemáme tým na mysli iba nami skúmaný text, ale i ostatné jeho práce. Z tohto dôvodu bude potrebné vedecky analyzovať a spracovať jeho tvorbu, čomu nevyhnutne musí predchádzať kritické zhodnotenie a vydanie jeho diela.

LATE PORTUGUESE COLONIALISM AND FREYRE'S LUSOTROPICALISMO

Aleš VRBATA

Universidade Estadual de Feira de Santana, Feira de Santana, Brazilia,
alesvrbata@hotmail.com

VRBATA, Aleš. Pozdní portugalský kolonialismus a Freyreho *lusotropicalismo*: Brazílský antropolog a sociolog Gilberto Freyre se původně obíral otázkou identity své vlasti či úžeji, jejích severovýchodních regionů. Jeho profesní dráha však měla výrazně kosmopolitní kontury a Freyre se již ve 30. letech stal intelektuálem s globálním renomé. Také jeho myšlení se posunulo od čistě brazilské tematiky k řadě otázek spjatých se specificky multirasovým charakterem portugalské kolonizace. I když stál původně na okraji zájmu portugalských intelektuálů i politiků, výsledek Druhé světové války a dekolonizační tlak z něj – a především z jeho teorie lusotropikalismu – v Portugalsku učinily vítaného spojence, který Salazarovu režimu od 50. let poskytoval legitimizační mýtus o přirozeném a bezpředsudečném sklonu Portugalce mísit se s nejrůznějšími rasami (zejména v tropech). Freyre tedy podpořil portugalské úsilí přesvědčit světové veřejné mínění o tom, že portugalská katolická kolonizace je vpravdě christo-centrická a nikoli etnocentrická a vymyká se tak z modelu obecné evropské kolonizace. Freyreho fiktivní lusotropikalistická mytologie byla v Portugalsku rychle zpolitizována a stala se jednou z posledních opor oficiálního diskurzu skomírající Salazarovy diktatury.

Klíčové slová: Gilberto Freyre; lusotropikalismus; rasa; hybridismus; Portugalsko; kolonizace

Keywords: Gilberto Freyre; *lusotropicalismo*; race; hybridism; Portugal; colonization

Gilberto Freyre (1900-1987), Brazilian intellectual, anthropologist and sociologist, is a multifaceted personality of Brazilian and world intellectual history whose political/ideological acting provokes different reactions even today. Starting his intellectual career in the USA and Europe Freyre's mindset was continually exposed to various intellectual/ideological trends of the 20th century (social darwinism, racism, decolonization, Cold war bipolar political paradigm). That is why his work experienced very different receptions.¹

¹ Number of topics associated with Gilberto Freyre is introduced by proceedings by KOSMINSKY, Ethel Volfzon – LÉPINE, Claude – PEIXOTO, Fernanda Areas (orgs.). Gilberto Freyre em quatro épocas. São Paulo: EDUSC, 2003.

In his homeland, Brazil, Freyre occupies quite exceptional and unique place. His thought is not easy to classify within local intellectual currents of his time. His background itself shows an interesting combination of 1) north-eastern white planter origin, 2) cosmopolitan, i.e. Euro-American education, 3) persistency on his Pernambuco planter identity, Recife inhabitant and conservative Brazilian modernist and 4) man of cosmopolitan career from 1930s onwards. In this study I am going to pay attention to Freyre's role in Portuguese decolonization process, but his role was much more complex and far-reaching, i.e. permeating various disciplines, social work and policy. That is why it needs to be contextualized.

First part of this study expounds racial thought in Brazil, especially from 1880s onwards. In the second part I am going to introduce Freyre's cosmopolitan intellectual mindset as a true source of his theory of *lusotropicalismo*. The third part is devoted to basic principles of this theory. The fourth part pays attention to *lusotropicalismo*'s reception in Portugal and in the final part to Salazar's adoption of Gilbertian perspective.

As we will see, during 1930s and 1940s Portuguese Salazarist authorities did not view Freyre's work as a beneficial or favourable but their attitude underwent significant shift in early 1950s. It was then when *lusotropicalismo* theory became a significant footing of Portuguese foreign policy and got many supporters in so-called Portuguese Colonial Empire. Freyre's theory was supposed to legitimize empire outwardly, bind it inwardly and defend overseas heritage against rising tide of decolonization. Therefore one can conclude that Freyre's ideas turned out to be a valuable part of Salazarist legitimizing mythology.

Race in Brazilian thought before Freyre

In the last quarter of 19th century Brazilian racial thought was dominated by whitening ideology (*branqueamento*) or, as Thomas Skidmore put it, by determinism of race and climate.² This ideology went hand in hand with local abolitionist movement. Both movements formed two dominant theoretico-political currents at least since 1880s. *Branqueamento* was a mild form of racism.³ Its protagonists rejected straight and clear biological-moral differences between races but believed in malignant effect of racial hybridism on cultural development and general well-being. Adherents of *branqueamento* theory were mainly abolicionists and liberals who believed that abolition of slavery would enhance Brazil politically, morally and culturally and make it closer to civilized, i.e. white European world. In other words, their liberalism was rather political than philosophical. At that time *bran-*

² SKIDMORE, Thomas. „Raízes de Gilberto Freyre“. In: KOSMINSKY – LÉPINE – PEIXOTO (org.), ref. 1, p. 43.

³ Brazilian theorists preferred discussions on possible abolition but not on race itself. SKIDMORE, Thomas. „Brazilian Intellectuals and the Problem of Race, 1870-1930“. Nashville: The Graduate Center for Latin American Studies, Vanderbilt University Occasional Paper N.º 6, 1969, pp. 1-7. In some way this slight difference as expressed in 19th century political discourse still influences racial consciousness of today's Brazilians. Some thinkers claim that slavery was replaced by social exclusion (GAMBINI, Roberto. *Outros 500. Uma Conversa sobre a Alma brasileira*. São Paulo: Senac, 1999).

queamento theory was read in cultural and not physiological terms. Even though it preached racial hybridism as a way of cultural degeneration, it offered a way out from racial determinism without open segregation. Strength of that theory was based on wide-spread conviction which Freyre helped to transform in scientific theory/ideology, i.e. that „Portuguese enjoyed an uncanny ability to ‚whiten‘ the darker peoples with whom they mixed. At times this view seemed to amount to a faith in the ‚strong‘ genes of amorous Portuguese”.⁴ Until 1888 Brazilian intellectuals believed that black slave constituted a barrier of possible development but left out social consequences of abolition (what are these masses of unqualified and illiterate slaves are going to do after abolition?) and rarely envisaged question of agrarian reform.⁵ Declaration of slavery abolition changed that context significantly.

After 1888 racial thought went through considerable changes resulting not just from new social status of black ex-slaves, absence of agrarian reform or fall of monarchy. It resulted from weak immunity of Brazilian thought in relation to that of Europe.⁶ During 1890s Brazilian thought got dominated by racial question. Attention of Brazilian intelligentsia turned from abolitionism to race and after 1888 Brazilian intellectual started thinking in terms of “racial inequality”.

European „scientific” racial theories together with social darwinism formed a powerful theoretical mix resulting in the conviction that coloured people were fated to inevitable extinction. That is why dark-skinned population became – for the first time in Brazilian intellectual history – object of detailed studies. Late 19th-century „scientific” wave influenced number of significant writers and scientists like Euclides da Cunha, Graça Aranha, foreign minister baron Rio Branco and others. Nina Raimundo Rodrigues, well-known expert in criminal medicine from Bahia, studied blacks in the light of Lombrosian theory. Aspiring to elaboration of a new penal code, Nina Rodrigues embarked on a new definition of penal responsibility. Even though he differentiated various levels of miscegenation, he viewed it always as a degenerative factor and vigorously opposed famous Sílvia Romero’s thesis: „every Brazilian is mestizo, if not in his blood, then at least in his ideas”.⁷ Nina Rodrigues started applying Lombrosian racial theories on social

⁴ SKIDMORE, ref. 3, p. 3.

⁵ André Rebouças (1838-1898), a very important thinker and engineer of late Brazilian empire, one of those rare thinkers who not only advocated abolition of slavery but agricultural reform as well (among Brazilian 19th century liberals not really common claim). Inspired by Jeffersonian concept of nation composed of small farmers, this black monarchist was convinced of disastrous consequences of republican revolution (1889). In his view republican revolution was made by new landlords who thwarted imperial agrarian democracy project. His main work *Agricultura nacional* (1883) did not reach any significant repercussion. For further study: REZENDE DE CARVALHO, Maria Alice. André Rebouças: Questão de liberdade. In: BOTELHO, André – MORITZ SCHWARCZ, Lilia (orgs.). *Esse Enigma Chamado Brasil*, Companhia das Letras, São Paulo 2009, p. 46-59.

⁶ Brazil was slower than other Latin American countries as far as adoption of European intellectual trends is concerned. Absence of universities helped to maintain Brazil’s relative isolation. Increase and obvious victory of liberal cosmopolitan ideology in 1880s, however, indicated that there was a growing interest in the latest European ideas. Brazil was quite vulnerable regarding imported European racial theories. Ironical aspect of such development is that two decades after slavery abolition (1888) Brazil witnessed peak of racist theories production.

⁷ “*Todo brasileiro é mestiço senão no sangue pelo menos nas ideias*” (theses from Rodrigues’ work His-

events of his time (Canudos revolt between 1896 and 1897)⁸, likewise Euclides da Cunha and others believed that „race“ was a criterion opening ways to objective „measuring“ of society.⁹ At the turn of the century race, racial theories and the question of miscegenation got all visible both in Brazilian official foreign policy and literature (Graça Aranha, Lima Barreto¹⁰).

It seems that as far as „racial period“ in Brazilian cultural history is concerned there is no agreement among intellectual historians. According to some (Skidmore) „racial phase“ constituted a short period with its decline already before the Great War. According to others (Tucci Carneiro, Lippi de Oliveira¹¹) such a period took much longer and decline of „racial phase“ started not until 1945. In addition, it got enriched by the strong anti-Semitic and Aryan element. In spite of disagreements between Brazilian intellectual historians and Skidmore¹², there is no doubt that such an amalgam became a determinant matrix of later Freyre's theories as well.¹³ On the other hand Brazilian historians do not deny phenomena of Brazilian nationalism and the profound need to dive into the question of national identity already before the Great War. In Brazil the strict racism had its opponents and it was them who finally became dominant intellectual force.¹⁴ Their

tória de literatura brasileira, 1888). MORITZ SCHWARCZ, Lilia. „Nina Rodrigues: um radical do pessimismo“, in: BOTELHO – MORITZ SCHWARCZ, ref. 5, p. 99-103.

⁸ Canudos revolt (*Guerra de Canudos*), 1896-1897 was a social-religious insurrection of rural inhabitants of small interior town Canudos in the state of Bahia. The revolt was led by religious leader Antônio Conselheiro.

⁹ Euclides da Cunha (1866-1909). Brazilian engineer, writer and journalist, member of Brazilian Literary Academy (Academia Brasileira de Letras). In his most famous work *The Backlands* (*Os sertões*, 1902) Euclides called attention to Brazilian backlands (Canudos campaign) and made use of social darwinism. In 1920s and 1930s Euclides became a favourite reference of Brazilian nationalist authors (mainly because of his invoking of virtues of inland population).

¹⁰ MAROTTI, Giorgio. *Black Characters in the Brazilian Novel*. Los Angeles: Center for Afro-American Studies, University of California, 1987.

¹¹ Carneiro writes about “political thought that constituted itself in doctrine of Estado Novo. If one observes lifelong careers of those intellectuals who acted on the turn of 19th and 20th century, then one realizes (regarding history of ideas) that many of them joined politico-cultural project of Estado Novo or – if not – they (...) they adapted their ideas to the needs of regime. Among them one notices two – Oliveira Viana and Alberto Torres. Many of them assumed roles of bearers and disseminators of ideology inspired by racists theories at that time in fashion and made use of social darwinism and arianism as an instrument of historical explanation. Since 19th century new patterns of European thought – positivism, social darwinism – got sustained by extensive pseudo-scientific literature. (...) Racist theories emerged as a part of such scientific findings (...)” TUCCI CARNEIRO, Maria Luiza. *O Anti-semitismo na era Vargas (1930-1945). Fantasmas de uma geração*. São Paulo: Editora brasiliense, 1995. p. 83-84.

¹² TUCCI CARNEIRO, ref. 11, p. 86.

¹³ NEEDELL, Jeffrey D. Identity, Race, Gender and Modernity in the Origins of Gilberto Freyre's Oeuvre. In *American Historical Review*, February 1995, vol. 100, no. 1, pp.51-77, note 77.

¹⁴ „But these critics remained a minority before the first World War. (...) Nonetheless, they had an affect. They were pointing the way to an escape from the straight jacket of racism. When did these critics begin to represent more than a small minority position among Brazilian intellectuals? I think it was during the First World War. The shift in opinion was connected with the undermining of the liberal cosmopolitan ideology which had emerged during the Late Empire. In the era of Brazilian belle époque, from 1900 to 1914, that ideology seemed to go unchallenged. (...) At the same time, (...), some isolated critics were attacking the dominant ideology, along with one of its principal corollaries – the theory of racial superiority. How

dominance was partly due to nationalism as well. In 1920s nationalism became natural part of different currents of Brazilian modernism including its specific north-eastern version forged by Freyre and his followers in Recife.

It is particularly interesting that Tucci Carneiro's profound study (dealing with anti-semitism, racism or „yellow danger“) does not mention Freyre at all. Even though it deals with number of authors tempted by North-American and European racial production¹⁵ or Brazilian filo-fascist groups, it leaves Freyre aside. Why? Freyre himself exhibited number of conservative qualities already in 1930s but he could not be considered as a racist. Possibly – as we will see further – Freyre was dissociated from those trends in two ways: firstly as a Brazilian with Anglo-Saxon education, Freyre exhibited a cosmopolitan and universalist streak, secondly as a Northeasterner from planter family resisted the southeasten modernizing tide. Freyre spent quite a big part of his life abroad, personally participated in international intellectual and political events on three continents, organized international scientific conferences, made part of international research teams, worked for UN and UNESCO. In this respect his personal and professional profile and background differed significantly from that of contemporary racist theorists and ideologues whose careers overlapped with Brazilian *Estado Novo*.

Freyre's pluri-continental identity

Gilberto Freyre was born in Apipucos, Recife, in the Brazilian northeast. Growing up in traditional planters family, far from modernity driven urban centers of São Paulo and Rio de Janeiro, he could absorb atmosphere of then still existing colonial patriarchal society. On the other hand he was educated by foreign preceptors, the fact that underscored his lifelong cosmopolitanism and perhaps initiated his early voyages. In 1908 Freyre entered American College of Gilreath (found in Recife by American baptist missionaries), in 1916 read his first public lecture *Spencer and the Problem of Education in Brazil* (*Spencer e o problema da educação no Brasil*) and in 1918 left for Baylor College in Waco, Texas. His stay in the USA took place when US imperialist expansion in Latin America reached its peak and the USA were progressively becoming dominant economic power. Texas itself was a result of American expansionist waves in the midst of 19th century. Freyre's arrival took place roughly two decades after the establishment of US protectorate in Cuba, i.e. another Anglo-Saxon outpost against Spanish/Latino culture in the New World. Explanation of such expansionism included American contempt of „inferiores races“ of Latin America.

did the criticism grow in acceptance? In a manner that should not surprise us: anti-racism became a tenet of the new nationalist thought.“ SKIDMORE, ref. 3, p. 5.

¹⁵ For example Oliveira Vianna, prominent figure of Vargasist regime, author of *Race and Assimilation* (*Raça e Assimilação*, 1932). He called attention to racial amalgamation as highly problematic for eugenic and racial selection of Arian ethnics. Oliveira Vianna observes that by virtue of data gathered in New London, Anglo-Saxon race possesses higher exagamous aptitude (the highest miscibility coefficient). Jewish race Oliveira Vianna declared as „indissoluble“. TUCCI CARNEIRO, ref. 11, p. 102.

In the USA Freyre was introduced to important personalities¹⁶ (his American professors or later mentor and Brazilian diplomat Oliveira Lima). In 1920 Freyre graduated from Baylor College and pursued his further studies in New York.¹⁷ Having attained his Master degree Freyre left („attracted by circles of Action Française“¹⁸) for Paris. There it was Charles Maurras, *félibrige* and their regionalism what influenced him most.¹⁹ After short stay in Heidelberg and Oxford Freyre left for Portugal. Meeting republicans from review *Seara Nova*, integralists and monarchists from *Correio da Manhã*, he was particularly impressed by integralist leader António Sardinha with whom initiated short correspondence (1923-1924).²⁰ It is probable that such sympathies coming from all possible ideological corners foretold his later pan-Portuguese reception from 1950s onwards.

Returning to Brazil (1923) Freyre embraced local *regionalismo*, organized regionalist conferences (*I Congresso Brasileiro de Regionalismo* in Recife, 1926), worked for Estácio Coimbra²¹, governor of Pernambuco. In his new function Freyre was an editor of a journal *A Província* and lectured sociology at *Escola Normal do Estado de Pernambuco*.

Outbreak of 1930 revolution led Freyre abroad again. But this time his steps led first to Salazarist Portugal. In addition Freyre spent 1930-1933 period between USA and Brazil to pursue his empirical comparison between Brazilian north-east and Northamerican South, two societies grown out of plantation and slavery.

Freyre deprecated then widespread conception of race as a biological fatality. On the contrary, emphasized determining force of environment. In this respect Freyre resembled other Brazilian researchers of his time. In contrast to them Freyre emphasized old – and for some outmoded – patterns of Brazilian lifestyle associated with patriarchy, plantations, slavery, miscegenation. According to some, being a cosmopolitan Freyre suffered from permanent “Proustian syndrome”.²² Such complex networks of factors made Freyre a true cosmopolitan thinker. It is highly probable that his cosmopolitanism was completed by his frequent journeys abroad

¹⁶ William Butler Yeats, „new poets“ Vachel Lindsay and Amy Lowell.

¹⁷ Franz Boas (anthropology), Franklin Giddings (sociology), Edwin Seligman (economy), William R. Shephard (Latin America history) and John Basset Moore (international law). Franz Boas, German jew settled in the USA already in 1910s was head of Department of Anthropology at Columbia university and it was him who became Freyre's frequent international reference and who taught to “take into account as fundamental a difference and social influences, cultural heredity and environment”. CASTELO, Claudia. *Modo português em estar no mundo. O lusotropicalismo e a ideologia nacional (1933-1961)*. Porto: Afrontamento, 1998. p. 20, note 17.

¹⁸ CASTELO, ref. 17, p. 22, note 24.

¹⁹ Armelle Enders in chapter with symptomatic title „la plantation ou la matrice d'un integralisme national“ writes: „Even though our access to detailed information about young Freyre's activities is quite limited, in themes developed by him during following decades one can detect several points converging with concepts conceived both by Maurras and his disciples.“ ENDERS, Armelle. *Lusotropicalisme, théorie d'exportation. Gilberto Freyre en son pays*. In *Lusotopie 1997*, p. 201-210.

²⁰ common theme of their discussions and correspondence was “peninsularismo”. CASTELO, ref. 17, p. 22.

²¹ Estácio Coimbra, Freyre's brother-in-law.

²² NEEDELL, ref. 13, p. 63, note 37.

(sometimes referred as an exile because Freyre probably viewed 1930 Revolution as a threat) and was looking for a creative intellectual outlet.²³

After a short anthropological work in Germany Freyre decided to return to Brazil (1932). Studying in archives and libraries of Rio de Janeiro, he started writing his opus magnum *Casa-grande & senzala* and organized 1st Afro-Brazilian Congress (1.º Congresso Afro-Brasileiro, 1934, Recife). It was for the first time when the African contribution to national culture was openly and worldwidely appreciated. Subsequently, on the third occasion outside Brazil, Freyre formulated his *lusotropicalismo* theory.

Lusotropicalismo: Hybridism as a driving force behind history

In his opus magnum *Casa-grande&senzala* Freyre outlined matrix of Brazilian nation: plantation of Brazilian north-east and miscegenation as a result of master-slave coexistence. According to some scholars (Armelle Enders) it was Brazilian variation of Maurras' integral nationalism (see note 19) whereas others (Gomes de Almeida²⁴) put emphasis on Freyre's regionalistic aloofness towards modernizing and urbanizing southeast or on his „Proustian“ searching for the lost and idealized world of his childhood (Jeffrey Needell). All these motives could form sort of underlying unconscious motivation, but *Casa-grande&senzala* offered an original interpretation of Brazilian national identity and matrix of Portuguese colonization process of Brazilian tropics. As we will see, further development of his theory was to broaden this concept to worldwide Portuguese colonization.

During his third journey (1937) Freyre became cosmopolitan intellectual and significant agent on the field of international relations but times were still not opportune for the worldwide promotion of his ideas. 1937-1940 period Freyre spent as a delegate, professor and visiting scholar. In 1940, back in Recife, he put forth his lecture *A Threatened culture: The Luso-Brazilian (Uma cultura ameaçada : a luso-brasileira)* which later became keystone of his book *The world created by Portuguese (O mundo que o português criou)*.²⁵ Both texts are very important for the present study because here Freyre extended what initially considered as Portuguese colonization features in Brazil and started applying them on the Portuguese colonization as a whole: „Wherever this type of colonization reigned, racial prejudice seemed to be insignificant. Miscegenation, psychological and social, is (...) morally active and creative.“²⁶ These theses led to later widespread fiction of an ideal of racially mixed society of white aristocrats and black slaves, a true nation of white planters and black slaves able to assimilate all the cultures of the world. Such vision involving racial and class tolerance Freyre described in *The Masters and the*

²³ Freyre's cosmopolitanism on one hand and his adherence to colonial Brazil on the other form a basic tension which constitutes the background of his theoretical work. See works by Palares-Burke or Jeffrey Needell.

²⁴ GOMES DE ALMEIDA, José Maurício. Regionalismo e modernismo: as duas faces da renovação cultural dos anos 20. In KOSMINSKY - LÉPINE - PEIXOTO (org.), ref. 1, p. 315-325.

²⁵ FREYRE, Gilberto. *O mundo que o português criou. Aspectos das relações sociais e de cultura do Brasil com Portugal e as colônias portuguesas.* Rio de Janeiro: José Olympio, 1940.

²⁶ FREYRE, Gilberto. *O mundo que o português criou.* Lisboa: Edições Livros do Brasil, 1951, p. 43.

Slaves (*Casa-grande&senzala*, 1933) and later in *The Mansions and Shanties (Sombros e mucambos*, 1936). For many it is still reactionary and archaic Utopia. However, it is also true that many believed that Brazil lacked open segregation (such as in the South Africa or in the South of the USA) and that Freyre's theses rested on accurate observations.

Gilberto Freyre's thoughts stood for rehabilitation of Portuguese presence in Brazil and constituted a sensitive point in official historiography of Brazilian regime *Estado Novo* (1937-1945).²⁷ Positive appreciation of Portuguese heritage implied a break up with older analyses of Brazilian intellectuals (especially in 1920s) who attributed Brazilian backwardness and tardy modernization to Portuguese colonization.²⁸ Freyre repeatedly emphasized lack of Portuguese "racial identity" and "plasticity" in relation to other races. In his view Portuguese came from Greeks, Carthagians, Celts, Romans, Visigoths and their "plastic character" explained referring to their coexistence with Moors:

*"Interests of reproduction suppressed not just moral prejudices but also Catholic fastidiousness of orthodoxy; and in the service of such interests one can find Christianity which, in Portugal, so many times adopted characteristics of a folic cult."*²⁹

And Jews:

*"Technicians of usury, such became Jews almost everywhere through almost biological process of specialization that seems to sharpen their character of predator, mimicry and constant gestures of appropriation and possession, hands with clutches incapable of planting and create (...) just able to skimp."*³⁰

"Plastic quality" (*característica plasticidade*) and the indulgence with "women of different colours" (*mulheres da vária cor*) gave Portuguese extremely favourable starting point both for colonization and survival in tropics:

*"In contrast to obvious inability of northerners, it is true that Portuguese reveal so evident ability to get acclimatized in tropics. It is sure that by means of better hybridism than other Europeans: all colonial societies of Portuguese origin are more or less hybrid."*³¹

²⁷ ENDERS, ref. 19, note 9. WILLIAMS, Daryle. *Culture wars in Brazil*, Durham-London: Duke University Press, 2001, p. 227-251.

²⁸ ENDERS, ref. 19, note 10. See: SILVA DA MOTTA, M. *A nação faz 100 anos. A questão nacional no centenário da Independência*. Rio de Janeiro: FGV/CPDOC, 1992.

²⁹ FREYRE, Gilberto. *Casa Grande & Senzala. Formação da família brasileira sob o regime de economia patriarcal*. Lisboa: Edições Livros do Brasil, 1957, p. 242.

³⁰ FREYRE, ref. 26, pp. 226-227. Jeffrey D. Needell observes Freyre's anti-semitism as something generally unnoticed but still present in all his works. See „Freyre's egregious anti-Semitism, which goes generally unremarked“. Needell underscores various terms Freyre used to condemn financial activity of Jews. NEEDELL, ref. 13, p. 31, note 72.

³¹ FREYRE, ref. 25, p. 24.

It was that gift that predestinated Portuguese success in tropics. This quality was to led to what Freyre called “world created by Portuguese” (being aware of Brazilian Lusophobia he avoided expressions like “Portuguese world” or “Portuguese America” behind which the idea of Portuguese nationalism was lurking). Freyre did not want to attribute formation process of such civilization to Portuguese crown, dynasties or Portuguese politics but to Portuguese Christo-Catholic ethos. For him such Christo-Catholic ethos formed a basis of Brazilian nation. In his view Luso-Brazilian element was predominant in Brazilian culture, formed a basis of Brazilian identity and as such should be protected by official authorities.³² For Freyre Brazil is: “*the most vigorous and most remarkable part of the world created by Portuguese with the use of European and Christian elements by means of cross-breeding and considerable mutual cultural intersections.*”³³

It was in 1950 when Freyre, during his trip around Portuguese empire, introduced his theory of Luso-tropical civilisation:

*„that sort of Lusitanian civilization which, victorious in tropics constitutes today, (...). This expression – Luso-tropical seems to correspond with the fact that Lusitanian expansion coming to Africa, Asia and America manifests plain inclination of Portuguese man to both acclimatization and lasciviousness and not just interest in tropics as such.”*³⁴

There is no doubt that in times when the „racial cross-breeding“ (*mistura de raças*) was considered to be one of main causes of both physiological and cultural degeneration (*degeneração*) Freyre swam against the tide of his time.

Colonial myth: From Armindo Monteiro to Gilberto Freyre

Brazilian declaration of independence (1822) constituted a significant damage for Portuguese empire. Nevertheless, Portuguese imperial policy managed to sail through unquiet waters of 19th century without significant losses. Portuguese diplomacy succeeded in international negotiations concerning its African dependencies and kept small enclaves in India, China and East Timor. Tight and vulnerable bond between metropolis and overseas territories was laid bare with so-called *Ultimatum* (1890). The British royal government thwarted Portuguese ambitions to so-called Rose map (*Mapa Cor-de-Rosa*)³⁵ and nationwide psycho-so-

³² Applying concept of „culture wars“ on Varguist Brazil, American historian Daryle Williams demonstrates that Brazilian cultural-political scene is a constant battlefield of two or more cultural policies whose goal is to legitimize national and international Brazilian policy. According to Williams even Brazilian modernist movement was split into at least two camps: modernists (inspired in Northamerican and European modernity) and conservatives (inspired by Luso-Catholic traditon, colonial and imperial culture). WILLIAMS, Daryle, *Culture wars in Brazil*. Durham-London: Duke University Press, 2001.

³³ FREYRE, ref. 29, p. 41.

³⁴ FREYRE, Gilberto. *Um brasileiro em terras portuguesas. Introdução a uma possível Luso-tropiologia, acompanhada de conferências e discursos proferidos em Portugal e em terras lusitanas e ex-lusitanas da Ásia, África e do Atlântico*. Lisboa: Edições Livros do Brasil, 1954, p. 134.

³⁵ The Pink Map or the Rose-Coloured Map (*Mapa Cor-de-Rosa*) was a project resulting from a document from 1885 that constitutued Portuguese claim of sovereignty over a corridor between Portuguese West (Angola) and East (Mozambique) Africa. The corridor included today’s territory of Zimbabwe and large parts of Zambia and Malawi. British government (presided by Lord

cial shock led to the virulent criticism of ruling dynasty and monarchy. Growth of republican opposition, assassination of royal family (1908) and fall of monarchy (1910) followed. Portuguese overseas continued intact part of national identity, but newly established republican regime suffered from chronic financial problems, unstable political scene and considerable part of illiterate population.

After the fall of liberal Republic (1926) and introduction of Salazarist regime, overseas became essential part of nationalist propaganda. Alongside Salazar himself, there was António Ferro, chief figure of propaganda machine SPN (later SNI) and Armindo Monteiro, author of regime's foreign policy. Together with Salazarist intelligentsia all of them contributed to the progressive formation of Salazarist discourse.

Salazarist regime renewed traditionalist myths that were supposed to legitimize its policy. As Fernando Rosas puts it, all this set of myths was to „(...) establish a mythic idea of transpersonal and trans-class ‚Portuguese essence‘, that *Estado Novo* reassumes when closing ‚black century‘ of liberalism (...)”³⁶ Next to „palingenetic myth“ and „myth of new nationalism“, Rosas refers to „imperial myth“ which was „to certain degree inherited from previous monarchist and republican traditions in its double historical-providentialist aspect (colonization and evangelization)“.³⁷ Imperial myth constituted a significant part of long-lasting national heritage, and as such it was duly cultivated. In 1950s and 1960s it was Freyre who was supposed to enrich in a very significant way.

Salazar's general aim was to eradicate both republican and Pombalian (Enlightened) tradition and to re-introduce traditionalist counter-revolutionary principles. Colonial policy made an important part of such a change. In July 1930 – even before *Estado Novo's* constitution was adopted – Salazar approved so-called *Acto Colonial*, i.e. re-introduced centralized colonial administration, restricted limited colonial autonomy and instituted official term Portuguese Colonial Empire (*Império Colonial Português*). Here Salazar clearly defined burden of white Portuguese: „It is an organic essence of Portuguese nation to enact a historical function of owner and colonizer of overseas domains and to civilize indigenous populations (...)“ (2nd article of *Acto Colonial*).³⁸ Salazar's colonial policy put an end to republican

Salisbury) in its memorandum known as Ultimatum of 1890 (January 11, 1890) forced Lisbon to resign from such policy. Memorandum demanded withdrawal of Portuguese troops from territories in today's Zimbabwe and other areas where Portuguese and British interests overlapped. Ultimatum led to mutual treaty signed in Lisbon on 11 June 1891. All these events provoked number of riots and apocalyptic sentiment among Portuguese and contributed to the overthrow of the monarchy (1910).

³⁶ ROSAS, Fernando. O Salazarismo e o homem novo: ensaio sobre o Estado Novo e a questão do totalitarismo. In *Análise social*, vol. 35 (157), 2001, p. 1031-1054.

³⁷ ROSAS, ref. 36.

³⁸ *Acto Colonial* was a constitutional law promulgated by Decree n.º 18 570 (8/7/1930), i.e. pre-existed *Estado Novo* regime (introduced by constitution that came into force April 11, 1933 and served until 1945) but later it was incorporated in it. It was elaborated by Salazar, Armindo Monteiro and Quirino de Jesús. It introduced a new stage of Portuguese colonial administration, or imperial, nationalist and centralized stage that was in force until 1951. *Acto Colonial* defined relations between metropolis and its dependencies. It applied term Portuguese Colonial Empire (*Império Colonial Português*) on all overseas territories (3rd article of *Acto Colonial* states: „The Por-

tradition in three main aspects: administrative autonomy was substituted by centralization; opening to foreign capital was substituted by nationalization; autonomous development was left out in favour of imperial economic integration and financial equilibrium. As far as indigenous policy is concerned, however, there were no significant differences.

It was exactly at that time when Freyre formulated fundamental theses of his masterpiece *The Masters and the Slaves (Casa-grande&senzala, 1933)*. Its publication coincided with approval of *Estado Novo* constitution and traditionalist push in Portuguese internal and colonial policy. First, Freyre paid attention to Brazilian black slave, multiracial coexistence in Brazilian plantation and culture in general (*Casa-grande&senzala*) but soon after his attention turned to pan-Portuguese colonization project (*O mundo que o português criou*). Freyre believed and preached that Portuguese were both biologically and culturally endowed with unparalleled gift for racial hybridism and, by extension, specific type of colonialism. Promoted by internationally acclaimed intellectual, such theses could not pass unnoticed in Portuguese medias. Whereas during 1930s and 1940s Portuguese authorities observed Freyre's thoughts with reservations, in the 1950s *lusotropicalismo* became essential part of official Salazarist doctrine. Post-war time seemed to be more opportuned for Freyre. Portugal persisted in its idealized vision of pre-modern Catholic rural Occident, but post-war world started opening itself to racial tolerance, multi-racial coexistence, principle of self-determination and decolonization. Brazil enjoyed reputation of multi-racial paradise. Time proved to be more opportune for Freyre than for Salazar.

Freyre's ideas were appreciated by Portuguese already in 1930s. José Osório de Oliveira referred to Freyre's „new“ look at black and coloured people in 1934 in following manner: „*from this new way of looking at black, as it was adopted by Brazilians, results that a mysterious soul of this race has been revealing itself.*“ Impressed by Freyre's perspective Osório recommended Portugal to „*carefully observe Africanology studies made in Brazil because of their already visible progress in knowledge of black's psychology – an element of our overseas activity and an important value of our empire.*“³⁹ Adopting *lusotropicalismo* theory, Osório arrived at conviction that miscegenation constituted both cultural and racial *modus operandi* between Portuguese colonizer and tribesmen. At the same time, Osório started preaching theory of progressive disappearance of both whites and blacks in Brazil. In his eyes Brazil was destined to be mestizo country: „*And this is the great work of hybridism, a true form of Portuguese colonization in American territory. With some reason and (...) with sympathy Brazilians say: ,God made the white and the black; Portuguese made mulatto'. With sympathy of course because Brazilian does not despise mulatto.*“⁴⁰

Osório was probably the first public promotor and supporter of Freyre's work in Portugal,⁴¹ but he was not the only one. In the very same year Carlos Malheiro

tuguese overseas dominions are declared colonies and constitute Portuguese Colonial Empire“).

³⁹ OSÓRIO DE OLIVEIRA, José. O Negro. Contribuição brasileira para o seu estudo“, In *O Mundo Portugues*, vol. I, no. 4, Abr. 1934, p. 138.

⁴⁰ OSÓRIO DE OLIVEIRA, José. A mestiçagem. Esboço duma opinião favorável. In *O Mundo Português*, vol. I, no. 11, Nov. 1934, p. 367-369.

⁴¹ „I believe (...) I have read, in some of our chroniclers of India or in the very ,Comentários de

Dias published a book where one chapter is dedicated to Freyre's work. Here, monarchist intellectual appreciated Freyre's work and recommended Portuguese intellectuals to pay attention to his ideas. Freyre's was supposed to participate in conservative but at the same time innovative colonial politics: „his words corroborate all of what we were able of in America. Let's use them as an impulse for laborious work that awaits us in Africa, work that will save us from sterility of the century of liberalism and individualism (...).“⁴²

In the second part of 1930 Freyre's reception in Portugal included both intellectuals and journalists.⁴³ In 1937 Freyre participated in Portuguese Ist Congress of Portuguese World Expansion History (*I Congresso da História da Expansão Portuguesa no Mundo*) and in 1940s his ideas stimulated intellectuals of various ideological background: ex-integralists converted to Salazarism, conservative monarchists, progressive Catholics or oppositionist republicans. Freyre's concept was accepted but reading of his works was not always convergent. Many Portuguese interpreted in terms of nationalism.⁴⁴ In addition, one should not forget that Freyre's work reception took place also in Africa and was appreciated especially in Cape Verde.

It is noteworthy that Osório's appreciation of *lusotropicalismo* coincided with introduction of Portuguese constitutional law *Acto Colonial* accompanied by official discourse of „imperial mystique“ (*mística imperial*), whose author, Armindo Monteiro (1896-1955), was a colonial ideologue and political figure of considerable prestige. As a foreign minister (1931-1935) Monteiro adopted principles of social darwinism, i.e. Portuguese colonial policy from 1930s onwards was in strict contradiction to Freyre's theses. Monteiro himself did not conceive interracial relations as harmonious and fraternal. In his 1930s texts Monteiro did not recognize African cultures as such. Paternalist way Monteiro spoke about „historical duty“ (*dever histórico*) to conduct natives (*indígenas*) to Christianity, cultivate them through work, morals, intellectually and materially did not leave any room for Freyre's fraternal hybridism. Even though official discourse repeatedly emphasized „national unity“, Monteiro drew very clear line between „natives“ and „civilized“.⁴⁵

Albuquerque' that our talented governor facilitated by all possible means marriages between Portuguese and Indian women. And Jesuit missionaries in Brazil never opposed such marriages and fought just against (...) concubinage.“ OSÓRIO DE OLIVEIRA, ref. 39.

⁴² MALHEIROS DIAS, Carlos. Gilberto Freyre. In *Pensadores Brasileiros*, Lisboa: Livraria Betrand 1934, p. 117.

⁴³ From 1935 onwards journals like *Diário de Notícias* and *Boletim Geral das Colónias* published various articles where excerpts from *Casa-grande&senzala* were published. These excerpts are present also in Malheiro Dias' studies.

⁴⁴ CASTELO, ref. 17, p. 80.

⁴⁵ „then dominant imperial conception was not compatible with the idea of fusion of various elements in some new Luso-tropical civilisation. Portugal was supposed to have a historical role of giving Western values and Christianity to ‚raças inferiores‘ but such cultural contact was supposed to take place without Portuguese being contaminated. (...) The possibility of Africa being a place of balanced ethnical and cultural symbiosis opposed roused Lusitanian nationalism. In the name of ‚racial purity‘ of Portuguese religion and culture, Brazilian experience cannot be repeated in Portuguese colonial empire.“ CASTELO, ref. 17, p. 86.

No doubt that the very idea of *lusotropicalismo*, i.e. racial and cultural fusion and cultural reciprocity, was in sharp contrast with Portuguese colonial policy and ideology. Freyre's *Lusotropicalismo* encountered many reserves among Portuguese public. It was especially his thesis of hybrid character of Portuguese people (Freyre's emphasis on Afro-Arabian substrate of Portuguese „race“ and national character)⁴⁶ that was sharply rejected. In contrast, Salazarist authorities underscored „Christian reconquest“, i.e. European essence of Portuguese identity. On the other hand Lisbon easily accepted his thesis of special talent of Portuguese to colonize tropics. It was Armindo Monteiro who used such an idea for elaboration of his „imperial mystique“. In his view colonization requires exactly what Portuguese possess: *“a specific talent, an intimate force (...) liking for adventure and unknown, scorn for immediate welfare and at the same time desire to conquer fortunes in spite of thousands of sufferings and dangers”* and requires *“specific kind of being where, next to infinite tolerance and devoutness to what is inferior in people from backlands (...)”*.⁴⁷

Another widely accepted idea was that of predominant Christocentric/spiritual character of Portuguese colonization as opposed to other European colonization projects that were ethnocentric in their nature. In his works Freyre linked *lusotropicalismo* with the thesis of „Christocentric“ (and not „ethnocentric“) character of Portuguese colonization. The latter thesis was not originally forged by Freyre. It was rather a national myth legitimizing Portuguese *reconquista* and overseas conquests. The myth was later incorporated into „evangelic mission“ (*missão evangelizadora*) of Portuguese monarchy and church, documented in literature already in 16th century. This doctrine was frequently adopted by conservative political currents (legitimists, integralists, ultramontane Catholics), and later inspired Salazar's *Estado Novo*. Already in 1940 Salazar stressed „spiritual“ character of Portuguese colonization: *„having a small territory, population, strength or material means it is not limited in its civilizing mission: people can create on its own steering principles a universal activity (...) that illuminates the world.“*⁴⁸ *Estado Novo* discourse made use of old national myths (nation founding, 1140; overseas discoveries; independence restoration 1640), used anachronic, mythological, and religious language aiming at self-legitimization. Let's not forget above mentioned set of mythic „truths“ Rosas uses to interpret Salazarist spirit (notes 36, 37). Exactly in that sense Armindo Monteiro interpreted national history in 1934:

⁴⁶ “it [Portuguese race] can be explained (...) by its ethnic past or rather cultural past of an undefined people somewhere between Europe and Africa”. FREYRE, ref. 25, p. 13. Freyre repeats this thesis on numerous occasions but it is available in Portuguese intellectuals as well. Anthropologist Jorge Dias observed: “A perfect Portuguese unity results from an amalgam of various peoples: Iberians, Celts, Romans, Teutons, Jews, Berbers and Arabs with Phoenician, Greek, Carthaginian and Norman influences on coastal populations”. DIAS, Jorge. *A expansão ultramarina portuguesa à luz da moderna antropologia*. Lecture given November 12, 1956 and originally published in *Boletim Geral do Ultramar*. CASTELO, ref. 17, p. 115.

⁴⁷ MONTEIRO, Armindo. *Os portugueses na colonização contemporânea*. Lisboa: AGC, 1933, p. 6.

⁴⁸ OLIVEIRA SALAZAR, António de. “Discurso pronunciado pelo senhor presidente do Conselho, em 4 de Junho de 1940 no alto do Castelo de Guimarães”, quoted by Henrique Galvão, *Álbum comemorativo das festas centenárias de Guimaraes, do cortejo do Mundo Português e da secção colonial do Mundo Português*, p. 4. In CASTELO, ref. 17, p. 132.

„(...) nation preferred to be sacrificed in the sea to enlarge limits of faith and the EMPIRE. During 15th and 16th century soldiers and missionaries link name of Portugal with all the corners of the Earth and with its heroic spirit and apostolic mission which opened a new cycle of relations and even in the ideas of nations. But in the epoch of, timorous and mean sadness‘(...) the Christ was denied as if whatever latin nation could live without his spirit. Instead of creative unity, miserable struggle of fractions. Instead of the very dignity of a nation that is the third colonial power, a disgrace of a miserable way inserte din revolutions and insurrections.“⁴⁹

Spiritual mission became a robust link between Freyre's *lusotropicalismo* and Salazarist colonialism. During 1950s idea of „spiritual mission“ became frequently repeated in both prominent intellectuals and Salazar.

At the same time fundamental changes were taking place in the world polity. Progression of anti-colonial pressures made Portuguese regime to abolish *Acto Colonial* (1951) and to significant change of constitutional terminology (for example term „*colónia*“ is substituted by more neutral „*ultramar*“) and promoting „Portuguese pluri-continental national unity“ (*unidade da nação pluricontinental portuguesa*). Salazarism got progressively closer to the spirit of Gilbertian doctrine. It is no coincidence that official visit of Brazilian sociologist in Portugal and its overseas provinces started two weeks after constitutional revision (August 1951), i.e. abolition of *Acto Colonial*. Salazar understood Freyre's *lusotropicalismo* as an effective instrument of legitimization and started, at least outwardly, incorporate it in the official discourse. In 1960s Salazar adopted *lusotropicalismo* almost completely:

„Harmonic relations between races, as it was always understood by Portuguese, do not always require just absence of discrimination, but also laws and certain social practice. Such absence of discrimination is exactly what we call today racial coexistence (...). For 16th century Portuguese – and in this, I believe, we have always been, (...) lofty heirs of an enviable tradition – inter-racial relations were inspired in Christian ideal of equality; (...) our ancestors obstinately fought for true racial coexistence and even assimilation that next to the absence of discrimination (...) expressed absence of racial feeling as well. Such was perhaps our ambitious goal (...). One cannot deny that in some cases we have been successful: Goa and Cape Verde are the best examples of societies where the racial factor was and still is irrelevant.“⁵⁰

Such sort of discourse seems to be typical for Salazar's speeches throughout 1950s and 1960s. Dictator defended ideals of United Nations⁵¹ and constantly invoked Portuguese „natural inclination“ (*pendor natural*) „towards other peoples, contacts that always lacked whatever concept of superiority or racial discrimination.“⁵² Proportions of *lusotropicalist* thesis in the official discourse was growing proportionally

⁴⁹ MONTEIRO, Armindo. O pensamento do ministro das Colónias. Reconstrução do Império. Lisboa: SPN 1934.

⁵⁰ OLIVEIRA SALAZAR, António de. Entrevistas 1960-1966. Coimbra: Coimbra editora 1967, p. 155-156.

⁵¹ Salazar defending ideals of UN Chart. OLIVEIRA SALAZAR, ref. 50, p. 3-4.

⁵² SALAZAR OLIVEIRA, ref. 50, p. 84.

with the threat of decolonization. Salazar and his foreign minister Franco Nogueira made its use especially when interviewed by foreign journalists. Salazar's speeches in 1960 were almost interchangeable with those of Freyre's when saying that Portuguese nation „was a sort of multi-racial society that, eight hundred years ago, we constituted as a nation in the end of various invasions coming from the East, North and South, i.e. from the very Africa.“⁵³

Such speeches were heard after the abolishment of *Acto Colonial* (1951), Bandung conference (1955) and loss of Portuguese India (1962). At that time number of Third world's countries reached independence.⁵⁴ Portuguese foreign office adopted *lusotropicalismo*, disseminated it in overseas (distribution of Freyre's books, indoctrination of diplomats), and even scientific „lusotropical“ institutions were introduced.⁵⁵ Salazar tried to get sympathy and support of international public opinion.

Both Salazar's 1950s and 1960s speeches and Freyre's voyages around Portuguese overseas territories contributed to politicization of *lusotropicalismo*. It is worth noting that Freyre won sympathies of both Salazarist élites and anti-Salazarist opposition.⁵⁶ All of them agreed on „natural inclination“ (*pendor natural*) of Portuguese colonization. Freyre also allowed (and perhaps helped) *lusotropicalismo* to be politicized – concept that was originally antropologico-sociological theory. The very fact of Freyre travelling across Portuguese empire and presenting *lusotropicalismo* made him legitimizator of *Estado Novo*. Freyre's travelling resulted in two significant works: *A Brazilian in Portuguese lands (Um brasileiro nas terras portuguesas)* and *Adventure and Routine (Aventura e Rotina)*. Here Freyre nobly misses out racism in Diamond Company of Angola (*Companhia de Diamantes de Angola*) and ascribes it to aberration of „Portuguese tradition“ (*desvios à tradição lusa*) that ensues from „unfortunate influence“ (*influência nefasta*) of Belgian Congo and South African Union. No doubt, here Freyre left field of science and entered political engineering.⁵⁷

From today's perspective it is surprising that Freyre's myth of luso-tropical community was received as trustworthy. As Claudia Costelo underscores, it was invented „with its back turned to historical facts and concrete reality.“⁵⁸ In spite of all what countered Freyre's theoretical construct, Freyre considered his model valid. In spite of all the texts written by Portuguese social scientists about

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Indonesia (1946), India (1947), Sri Lanka (1947), Burma (1948), Marroco, Tunisia, Sudan (1956) etc.

⁵⁵ in school year 1955-1956, Adriano Moreira introduced study of *lusotropicalismo* in the program of his own department of overseas policy (*política ultramarina*), in the second year of the course High Overseas Studies (*Altos Estudos Ultramarinos*).

⁵⁶ It does not mean, however, that all opposition representatives agreed with Freyre's concept (see Norton de Matos).

⁵⁷ Freyre's legitimization of Salazarism is apparent from his African diaries (*Aventura e Rotina*, 1953) where Freyre accused *Companhia dos Diamantes de Angola's* director Ernesto de Vilhena of a system that is not truly Portuguese (because of its racist attitudes). At the same time Freyre declared authoritarian and racist attitudes of Portuguese company as of Belgian and South African origin.

⁵⁸ CASTELO, ref. 17, 140.

racism in Portuguese overseas, Freyre defended its thesis of „traditional Portuguese behaviour“ (*tradicional comportamento português*) as multi-racial and not ethnocentric. Freyre's *lusotropicalismo* never ceased to be a fiction, myth and aspiration. Nevertheless, it seems that such a fiction won sufficient number of supporters among Salazarist élite and was efficiently used to keep Portuguese overseas dominion. At least till Salazar's death in 1970.